

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ecumenical Patriarchate: The place of the woman in the Orthodox Church and the question of the ordination of women-Interorthodox Symposium, Rhodos, Greece (30 October—7 November 1988), edited by Gennadios Ly-mouris, «Tertios» Publications, Katerini, 1992, σχ. 8ον, σσ. 346.

Ὁφείλονται χάριτες εἰς τὸ Σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ εἰς τὸν ἐπι-μεληθέντα τῆς ἐκδόσεως πανοσ. ἀρχιμανδρίτην καὶ καθηγητὴν πατέρα Γεννάδιον Λυμοῦρη, ὡς καὶ εἰς τὸν ἐκδοτικὸν οἶκον «Τέρτιος», διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ὡς ἄνω καλλιτεχνικοῦ τόμου, ὅστις παρουσιάζει εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν τὰ Συμπεράσματα καὶ τὰς Εἰσηγήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐν τῷ Διορθοδόξῳ Θεολογικῷ Συμποσίῳ, ἕπερ ἀπὸ 30ῆς Ὀκτωβρίου μέχρι 7ης Νοεμβρίου 1988 ὀργανώθη ὑπὸ τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν τοῖς φιλοξένοις καὶ καλαισθητοῖς χώροις τοῦ ἐν Ρόδῳ λαμπροῦ ξενοδοχείου «Ρόδος Πάλλας» πρὸς ἐξέτασιν τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν.

Ὁ τόμος περιλαμβάνει λαμπρὰν Εἰσαγωγὴν τοῦ πατρὸς Γενναδίου Λυμοῦρη, ἐν τῇ ὁποῖα παρουσιάζονται συνοπτικῶς οἱ στόχοι, τὸ πλαίσιον τῶν ἐργασιῶν, αἱ κύριαι ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι διευτυπώθησαν ὑπὸ τῶν εἰσηγητῶν κατὰ τὰς συζητήσεις, καὶ τὰ γενικά συμπεράσματα τοῦ Συμποσίου (σσ. 9-16). Ἐν συνεχείᾳ παρουσιάζεται τὸ πρὸς τοὺς Συνέδρους μήνυμα τοῦ ἀειμνήστου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Δημητρίου (σσ. 17-19), τὸ ὑπὸ τοῦ Συμποσίου διατυπωθὲν κείμενον τῶν Συμπερασμάτων (σσ. 21-34) καὶ αἱ Εἰσηγήσεις, αἵτινες εἶναι αἱ ἐξῆς: 1) Ἄρσεν καὶ θῆλυ κατὰ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν μετὰ εἰδικῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸ Γαλ. 3,28: «Οὐκ ἔστι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Καθηγητοῦ Irenej Μπούλοβιτς) (σσ. 35-38). 2) Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ πατρὸς Constantin Galeriu) (σσ. 39-66). 3) Τὸ μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης κατὰ τὴν Ἁγίαν Γραφὴν (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Χρήστου Βούλγαρη) (σσ. 67-102). 4) Ἡ Ἱερωσύνη κατὰ τὴν Πατερικὴν Διδασκαλίαν (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ John Erickson) (σσ. 103-116). 5) Ἱερωσύνη καὶ Γυναῖκες ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιολογικῆς (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Δρος Χρυσοστόμου, Μητροπολίτου Μύρων-νῦν Ἐφέσου) (σσ. 117-132). 6) Ἡ θέσις τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν χειροτονίαν τῶν γυναικῶν (ὑπὸ τῆς Καθηγήτριας Françoise Jeanlin) (σσ. 133-156). 7) Τὸ πρόβλημα τῆς Ἱερωσύνης τῶν γυναικῶν (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Βλασίου Φειδᾶ) (σσ. 157-196). 8) Γυναῖκες ἐν τῇ λειτουργικῇ ζωῇ καὶ ἐν τῇ ἐνοριακῇ διακονίᾳ τῆς Ἐκκλησίας (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἰωάννου Φουντούλη) (σσ. 197-206). 9) Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ δυνατότης τῆς ἀναβιώσεως αὐτοῦ (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Εὐαγγέλου Θεοδώρου) (σσ. 207-238). 10) Ἡ γυνὴ ἐντὸς τῆς συγχρόνου ἐκκοσμιευμένης κοινωνίας (ὑπὸ τῆς Καθηγήτριας Frieda Haddad) (σσ. 239-250). 11) Ἡ διακονία τῶν γυναικῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (ὑπὸ τῆς Ἡγουμένης Nazaria Nita) (σσ. 251-264). 12) Ὀρθόδοξοι τοποθετήσεις ἐναντι ἐτεροδόξων ἀπόψεων ὑπὲρ τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν (ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ πατρὸς Γενναδίου Λυμοῦρη) (σσ. 265-286). 13) Ὀρθόδοξος ἀξιολόγησις τῆς Φεμινιστικῆς Θεολογίας (ὑπὸ τῆς Καθηγήτριας Kyriaki FitzGerald) (σσ. 287-312).

Ἐν συνεχείᾳ (σσ. 313-320) παρατίθενται αἱ ἀκουσθεῖσαι ἐν τῷ Συμποσίῳ ἀπόψεις μοναχῶν, ἦτοι τοῦ ἡγουμένου Κυρίλλου, τῆς Ἡγουμένης Μακρίνης, τῆς Μοναχῆς Θεολογίας καὶ τοῦ ἱερομονάχου Τύχωνος. Ὁ Τόμος κατακλείεται ὑπὸ ἐκτενοῦς Βιβλιογραφίας, ἐτοιμασθείσης ὑπὸ τῶν Καθηγητῶν πατέρων Γεωργίου Δράγα καὶ Γενναδίου Λυμύρη (σσ. 321-338) καὶ ὑπὸ Καταλόγου τῶν μετασχόντων τοῦ Συμποσίου (σσ. 339-346).

Αἱ μὴ πρωτοτύπως εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν γενόμεναι εἰσηγήσεις μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τῶν Καθηγητῶν Πατέρων Ἀλκιβιάδου Καλύβα, Στ. Χάρακα, Γεωργίου Δράγα καὶ Γενναδίου Λυμύρη.

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Τόμος εἶναι σπουδαῖον βοήθημα, ἵνα καταστοῦν εὐρύτερον γνωστὰ αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ Συμποσίου ὀρθόδοξοι θέσεις καὶ ἀπόψεις, αἵτινες δὲν εἶναι κατὰ πάντα ἐνιαῖαι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς κανονικῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσεως τῶν διακονισσῶν. Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον, ἐὰν ὁ Τόμος παρουσιάζετο καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Εἶναι περιττὸν νὰ ἐπισημάνωμεν, ὅτι τόσοι τὸ Συνέδριον τῆς Ρόδου, ὅσον καὶ ἡ ἀξιόπαινος ἐκδοσις τοῦ Τόμου, ἦτις ὀφείλεται εἰς τὸ Σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ εἰς τὸν ἐξαιρετὸν ἐν τῷ Παγκοσμίῳ Συμβουλίῳ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκπρόσωπὸν Τοῦ Καθηγητῆν πατέρα Γεννάδιον Λυμύρη, ἀποτελοῦν σταθμοὺς εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας καὶ παρέχουν ἀφορμὴν ἀφ' ἑνὸς πρὸς ἀνανέωσιν τῶν τρόπων προβολῆς τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ Συμποσίου τῆς Ρόδου μακροαίωνος Ὀρθοδόξου παραδόσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς σοβαρὰν μελέτην τοῦ ζητήματος τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ ἀποστολικοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν. Ὡς ὁ γράφων ἐτόνισε, κατὰ τὰς ἐν τῷ Συμποσίῳ συζητήσεις καὶ παρεμβάσεις του, ἡ προβολὴ τῆς σχετικῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως πρέπει νὰ στηρίζεται εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὴν μακροαίωνα πράξιν ταύτης καὶ οὐχὶ εἰς μὴ πειστικὰ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα, χρησιμοποιοῦμενα ὑπὸ τῆς σχολαστικῆς θεολογικῆς παραδόσεως τῆς Δύσεως ἢ ὑπὸ Ὀρθοδόξων τινῶν, οἵτινες, παραγνωρίζοντες τὴν ὑπαρξίν καὶ τοῦ ἀποφατικοῦ στοιχείου ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ἀντιμετωπίζουν τὸ ζήτημα τοῦ συνεδρίου προσπαθοῦντες νὰ εἰσδύσουν εἰς τὸ ἀπρόσιτον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος δι' ἔνδοκοσμικῶν βιολογικῶν κατηγοριῶν σκέψεως καὶ συλλογισμοῦ καὶ οὕτω νὰ συσχετίσουν ἐννοίας ἀσχέτους πρὸς ἀλλήλας.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν. Ἐκδόσεις «Ἄρτος Ζωῆς», τόμος 10ος, Νέα σειρά, Ἀθήνα Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1991, ἔτος 20, σελ. 63.

Διὰ τοῦ προσφάτως κυκλοφορηθέντος ὡς ἄνω τεύχους τοῦ «Δελτίου Βιβλικῶν Μελετῶν» συμπληρώθησαν εἴκοσι συναπτὰ ἔτη ἐκδόσεως τοῦ μοναδικοῦ τούτου εἰς τὸν ἑλληνορθόδοξον χώρον Περιοδικοῦ, τοῦ ὁποῦ ἀντικείμενον εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Τὸ ἐν λόγῳ Περιοδικὸν ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1971 ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἰδρύματος «Ἄρτος Ζωῆς», μέλη δὲ τῆς Ἐκδοτικῆς του Ἐπιτροπῆς εἶναι πανεπιστημιακοί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βιβλικοὶ θεολόγοι, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Καθηγητοῦ Σ. Ἀγουρίδου, ὅστις εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ. Τὴν ἐκδοσὶν εἶχε χαιρετίσει ἐνθέρμως εἰς τὸ 1ον τεύχος ὁ τότε Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμος, ἐξάρας τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς καὶ εὐχρηθεὶς ὡς ἀποτελέση «τὸ ἕναυσμα διὰ τὴν περαιτέρω ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡμῶν ἀνάπτυξιν τῶν βιβλικῶν σπουδῶν» (βλ. σελ. 1). Ἠκολούθει δὲ αὐτόθι βραχὺς Πρόλογος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ κ. Ἀγουρίδης ἀπηθύνη «τοῖς ἐντευχομένοις τὸ χαίρειν» καὶ ἐτόνιζεν, ὅτι οἱ σχόντες τὴν πρωτοβουλίαν τῆς τοιαύτης ἐκδόσεως ἐπεδίωκον νὰ συμβάλουν κείς τὴν μεγαλυτέραν ἀφύπνισιν τοῦ ἀνδιαφέροντος διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ

μεταξὺ τῶν θεολόγων, τῶν σπουδαστῶν τῆς Θεολογίας καὶ παντὸς ἐνδιαφερομένου διὰ τὰ βιβλικά γράμματα» (σελ. 3). Συγχρόνως ἐποιεῖτο καὶ ἔκκλησιν πρὸς τοὺς βιβλικούς θεολόγους, ὅπως ἐκδηλώσουν τὴν ἀγάπην καὶ τὸ ἐνδιαφέρον των πρὸς τὸ «Δελτίον», διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τοῦ (σελ. 4).

Τὸ Περιοδικὸν εἶχε προγραμματισθῆ νὰ ἐκδίδεται ἀνὰ ἐξάμηνον, μὲ πιθανότητα πυκνοτέρας ἐκδόσεώς του. Μέχρι σήμερον ὅμως δὲν ἔχει συμβῆ τὸ δεύτερον. Τοῦναντίον μάλιστα κατὰ τὰ ἔτη 1979, 1981, 1982, 1983 καὶ 1984 ἐξεδίδετο ἐν καὶ μόνον τεῦχος αὐτοῦ ἐτησίως, χωρὶς νὰ δίδεται ἢ παραμικρὰ ἐξήγησις διὰ τὴν τοιαύτην ἀνωμαλίαν, ἢ ὅποια δὲν στερεῖται, βεβαίως, σημασίας, προκειμένου περὶ ἐκδόσεως φιλοδοξούσης νὰ περιβληθῆ κύρος καὶ ἐπιστημονικὴν σοβαρότητα. Καὶ ἐπὶ πλεόν ἀπὸ τοῦ 1981 καὶ ἐξῆς ὁ ὄγκος τοῦ «Δελτίου» ἐμφανίζεται περιορισμένος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἐπιβλητικώτερον ἐκεῖνον, τὸν ὅποιον παρουσίαζε καθ' ὄλην σχεδὸν τὴν πρώτην δεκαετίαν του. Ἄρκει νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ 1ον τεῦχος τοῦ 1986 εἶναι ἐκτάσεως πενήτηντα πέντε μόνον σελίδων καὶ τὸ 2ον τεῦχος τοῦ 1991 ἐξήκοντα τριῶν σελίδων, καὶ ὅτι ἐξ Ἰσου σχεδὸν μικρὰ εἶναι καὶ τὰ ἐτήσια τεύχη τοῦ 1981, 1982, 1983 καὶ 1984. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τοῦ 1ου τεύχους τοῦ 5ου τόμου (1977) ἐπῆλθεν ἐλαφρὰ μεταβολὴ εἰς τὸν τίτλον τοῦ Περιοδικοῦ, τὸ ὅποιον μετωνομάσθη «Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν», ἀντὶ τοῦ ἀρχικοῦ «Δελτίον...», ἐνῶ μετὰ τὸ 3ον τεῦχος τοῦ ἰδίου τόμου διεκόπη αἰφνιδίως ἢ ὑπάρχουσα σειρά του, καὶ ἀπὸ τοῦ 1979 συνεχίζεται ὡς «Νέα σειρά», μὲ νέαν ἀριθμίσιν («τόμος 1ος, τεῦχος 1ο») καὶ μὲ τὴν ἑνδειξιν «ἔτος 8ο».

Κατὰ τὸ εἰκασατέες διάστημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Δελτίου» ἐδημοσιεύθησαν ἐν αὐτῷ: 1) ὀγδοήκοντα πέντε περίπου μελέται ὑπὸ Ἑλλήνων καινοδιαθηκολόγων, πανεπιστημιακῶν καὶ μὴ, καὶ κυρίως τοῦ Σ. Ἄγουριδου, καὶ δέκα παλαιοδιαθηκολογικαὶ ὑπὸ Ἑλλήνων ἐπίσης εἰδικῶν, 2) τριάκοντα πέντε Χρονικὰ διαφόρων βιβλικῶν συνεδρίων, κυρίως ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἄγουριδου καὶ ἄλλων τινῶν συναδέλφων, 3) ἑβδομήκοντα πέντε περίπου ἐπιστημονικὰ βιβλιοκρισίαι ἑλληνικῶν καὶ ξενογλώσσων βιβλικῶν ἔργων, ὑπὸ εἰκοσι σχεδὸν βιβλιοκριτῶν, ἐν οἷς τὴν πρώτην θέσιν κατέχει πάλιν ὁ Σ. Ἄγουριδης, καὶ 4) πέντε νεκρολογίαι εἰς ἐπιφανεῖς βιβλικούς Καθηγητάς, ὑπὸ ἰσαριθμῶν Ἑλλήνων εἰδικῶν. Πλὴν τούτων ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰκοσι πέντε μελέται ὑπ' ἄλλων ἡμετέρων ἐπιστημόνων καὶ ἕτεραι τριάκοντα ὑπὸ ξένων. Τὰ πλεῖστα τῶν δημοσιευμάτων τούτων κρίνομεν ὅτι εἶναι καθαρῶς ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρος καὶ ἀξιόλογα. Ἄνω δὲ τῶν πενήτηκοντα ἐξ αὐτῶν ἔχομεν παρουσιάσει κατὰ καιροῦς εἰς τὸ γερμανικὸν βιβλιοκριτικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν Περιοδικὸν «Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete».

Ἐκ τῶν ἀναγραφέντων στοιχείων καταφαίνεται ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ «Δελτίου» τοῦτου ἀποτελεῖ ἐν οὐχὶ εὐκαταφρόνητον ἐκδοτικὸν γεγονός. Ἐὰν μάλιστα λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸν προσωπικὸν μόχθον ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου, τοῦ κ. Σ. Ἄγουριδου, θὰ πρέπει νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ ἑνὸς πραγματικοῦ ἐπιτεύγματος. Καὶ πείθεται τις, πράγματι, περὶ τούτου, ἐὰν ἀναλογισθῆ τὸν πολύτιμον δι' ἑνα παραγωγικὸν Καθηγητὴν Πανεπιστημίου χρόνον, τὸν ὅποιον ἐκδαπανᾷ οὗτος, ἀλλὰ καὶ τὴν φροντίδα καὶ τὴν μέριμναν αὐτοῦ διὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν ἐν γένει προετοιμασίαν τῆς ὕλης, πρὸς ἔκδοσιν ἐκάστου τεύχους, καὶ δι' ὄλην τὴν ἄλλην διαδικασίαν, ἥτις ἀπαιτεῖται μέχρις ὅτου παραδοθῆ τοῦτο εἰς τὴν δημοσιότητα. Λαμβάνοντες δ' ἐπὶ πλεόν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὅτι ἀποστέλλονται προσωπικῶς εἰς τὸν κ. Ἄγουριδην ὅλα ὅσα ἔχουν σχέσιν πρὸς τὴν σύνταξιν, τὴν ἔκδοσιν καὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ Περιοδικοῦ, ἤτοι ἄρθρα, μελέται, ἀνακινώσεις, βιβλιοκρισίαι, βιβλία, περιοδικά, ἀλλαγὰι διευθύνσεων, συνδρομαὶ κλπ. (βλ. τὴν ἐν σελ. β' τοῦ ἐξαφύλλου τοῦ «Δελτίου» σχετικὴν σημείωσιν), δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν καὶ ποίας ἄλλας φροντίδας λαμβάνει οὗτος ἐπὶ μιᾶν ὀλόκληρον εἰκασατίαν.

Ὅπωςδῆποτε ὅμως τὸ τιμητικὸν διὰ τὸν Σ. Ἄγουριδην γεγονός, ὅτι μόνος ἐπιμε-

λείται τῆς ἐκδόσεως ταύτης, εἶναι ἐπόμενον νὰ ἔχη καὶ συνεπέας εἰς βάρος τῆς γενικῆς εἰκόνας, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ Περιοδικόν. Ὁ ἀναγνώστης εὐχερῶς δύναται νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὑπαρξίν ὠρισμένων μειονεκτημάτων ἐν αὐτῷ. Καὶ ἐὰν θελήσῃ νὰ παραβλέψῃ τὴν ἄλλειψιν τῶν συνήθων εὐρετηρίων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ βιβλικῶν χωρίων, δι' ὧν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀξιοποιήται ἡ ποικίλη ὕλη τοῦ «Δελτίου», δὲν δύναται νὰ ἀφήσῃ ἀπαρτήρητον τὴν ὑπαρξίν ἄλλων τινῶν μειονεκτημάτων καὶ ἀδυναμιῶν, ὡς π.χ. ἀνομοιομορφίας ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ καὶ ἄλλειψιν ἐν γένει τάξεως καὶ συστηματικότητος. Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ἐξῆς ἐν προκειμένῳ: 1) Ἐκαστος τῶν δύο πρώτων τόμων ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν τευχῶν δύο ἐτῶν, ἐνῶ ἕκαστος τῶν 3ου καὶ 4ου τόμων ἐκ τῶν τευχῶν ἑνὸς μόνου ἔτους καὶ ὁ 5ος τόμος ἐκ τῶν τευχῶν δύο ἐτῶν. Ὁ μετὰ τὸν 5ον τόμος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου, ὡς εἶδομεν, ἀρχεται ἡ «Νέα σειρὰ» με' ἀριθμησιν ἐπίσης νέαν (τόμος 1ος), ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν τευχῶν δύο ἐτῶν. Ὁ 2ος τόμος τῆς «Νέας σειρᾶς» ταύτης ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν μοναδικῶν τευχῶν τῶν ἐτῶν 1981, 1982 καὶ 1983. Ὁ 3ος τόμος ἀπαρτίζεται ἐκ τοῦ μοναδικοῦ τεύχους τοῦ 1984, τὸ ὁποῖον εἶναι ἴσης ἐκτάσεως πρὸς ἕν ἕκαστον τῶν τριῶν προηγουμένων τευχῶν, καὶ οἱ μετὰ τούτους τόμοι ἀπαρτίζονται ἕκαστος ἐκ τῶν τευχῶν ἑνὸς ἔτους. 2) Εἰς τὸν 8ον τόμον τῆς «Νέας σειρᾶς» (Ἰουλ.-Δεκ. 1989, σελ. 5 ἐξ. καὶ 49 ἐξ.) ἔχουν ἐκτυπωθῆ δύο μελέται, χωρὶς τοὺς τίτλους καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, καὶ ἔχουν προστεθῆ ταῦτα ἐκ τῶν ὑστέρων (διὰ σφραγίδος). Κατὰ κακὴν δὲ τύχην, συγγραφεὺς τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο τούτων μελετῶν εἶναι Καθηγητὴς τοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, φιλοξενηθεὶς διὰ πρώτην —καὶ τελευταίαν μέχρι τοῦδε— φοράν εἰς τὸ «Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν»¹. 3) Εἰς τὸν 9ον τόμον τῆς «Νέας σειρᾶς» ἐπίσης (Ἰαν.-Ἰούν. 1990, σελ. 13 ἐξ.) δημοσιεύεται τμήμα μελέτης, ἄνευ τίτλου καὶ ὀνόματος συγγραφέως (εἰς τὸ τέλος ὑπάρχει «Σ. Ἀγουρίδης») καὶ με' τὴν ἐξῆς ἐπικεφαλίδα: «Κεφάλαιον Β'. Γιατὶ πέθανε ὁ Χριστός: κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννην». Ἀνετρέξαμεν εἰς τὰ προηγούμενα τεύχη, διὰ νὰ ἀνεύρωμεν τὸ Α' κεφάλαιον, ὥστε νὰ ἴδωμεν καὶ τὸν τίτλον, ἀλλὰ διεπιστώσαμεν, ὅτι εἰς οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει τοιαύτη μελέτη! Σημειωτέον ὅτι ὁ κ. Ἀγουρίδης οὐδαμοῦ παραπέμπει διὰ τὸ προηγούμενον καὶ ἀναζητούμενον τοῦτο κεφάλαιον, ἀλλὰ ἀρχίζει τὸ ἀκέφαλον τοῦτο δημοσίευσμά του με' τὴν φράσιν: «Ὅπως σημειώθηκε στὸ προηγούμενον Κεφ.». Τοιοῦτο κεφάλαιον, ὅμως, δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχει! Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ σοβαρὸν τοῦτο λάθος οὐδόλως ἐγένετο ἀντιληπτόν, διότι καὶ εἰς τὸ ἐπόμενον τεύχος (Ἰουλ.-Δεκ. 1990), ὅπου ὀλοκληροῦται ἡ δημοσίευσίς τῆς μελέτης ταύτης, με' τὰ κεφάλαια Δ' καὶ Ε' καὶ ἐν Ἐπιμέτρῳ, οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τοῦ ἀγνοουμένου Α' κεφαλαίου. Ἄς σημειωθῆ προσέτι, ὅτι λόγῳ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον ἔχει ἡ μελέτη αὕτη, ἐφροντίσαμεν νὰ τὴν παρουσιάσωμεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ μνημονευθέντος γερμανικοῦ βιβλιοκριτικοῦ IZBG, ὡς ἐπράξαμεν προκειμένου καὶ περὶ πολλῶν ἄλλων μελετῶν τοῦ «Δελτίου». Δὲν κατέστη ὅμως τοῦτο δυνατόν τελικῶς, διότι ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος ἀνωμαλία ἐδημιούργησεν ἀνυπερβλήτους δυσχερείας.

Διαπιστώσαντες καὶ ἄλλας τινὰς παρομοίας ἀτυχεῖς περιπτώσεις εἰς διάφορα τεύχη τοῦ «Δελτίου», ὀφειλομένας σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ εἰς ἀπροσεξίαν καὶ προχειρότητα, συνάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ Περιοδικόν τοῦτο παρουσιάζει μίαν ὀφθαλμοφανῆ ἀκαταστασίαν, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ὅτι στερεῖται ἑνὸς καταλλήλου συνεργάτου, εἰδήμονος καὶ προσεκτικοῦ, ἀγαπῶντος τὴν εὐταξίαν καὶ δυναμένου νὰ τηρῇ μίαν συστηματικὴν τάξιν καὶ ὁμοιομορφίαν εἰς τὴν ἐκδοσιν αὐτήν. Παρὰ ταῦτα νομίζομεν ὅτι εἶναι δίκαιον καὶ πρέπον νὰ ἀπο-

1. Τὴν ἐνδιαφέρουσαν διὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Βίβλου, καὶ δὴ τὸν οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τοῦ Ἰσραήλ, μελέτην ταύτην ἔχομεν παρουσιάσει εἰς τὴν «Θεολογίαν» (βλ. τόμ. 61 [1990], σελ. 333-335) καὶ εἰς τὸ μνημονευθὲν «Int. Zeit. f. Bibelw. u. Grenz.» (βλ. τόμ. XXXVI [1988-1990], σελ. 436).

δοθῆ ἢ ὀφειλομένη τιμὴ εἰς τὸν μοχθοῦντα Καθηγητὴν κ. Ἀγουρίδην διὰ τὸ δυσχερὲς ἔργον τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπωμισθῆ, καὶ νὰ εὐχεται τις, ὅπως δυνηθῆ οὗτος νὰ ἔχη μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν περαιτέρω ἐκδοτικὴν πορείαν τοῦ ἐν πολλοῖς ἀξιολόγου τούτου «Δελτίου», διὰ τοῦ ὁποίου ἐπληρώθη, ὅπωςδῆποτε, ὑπάρχον κενὸν εἰς τὸν χώρον τῆς παρ' ἡμῖν βιβλικῆς ἐπιστήμης.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Νικολάου Π. Ὀλυμπίου, *Τὸ βαμὰ ὡς χώρος λατρείας στὸ ἀρχαῖο Ἰσραήλ*. Φιλολογικο-κριτικὴ μελέτη, Ἀθήναι 1991, σελ. 445.

Μεταξὺ τῶν ποικίλων ἐν Παλαιστίνῃ ἱερῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται συχνάκις ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἦσαν καὶ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐκτιζοῦν οἱ Ἰσραηλιταὶ ἐπὶ τῶν λόφων καὶ τῶν ὑψωμάτων, ὑπὸ πανύψηλα καὶ βαθύσκια δένδρα, ἢ παρὰ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων ἢ καὶ ἀλαχοῦ, καὶ εἶναι γνωστὰ ὡς *βαμὼθ* (בַּמּוֹת — bamoth) (εἰς τὸν ἐνικὸν *βαμὰ* [בָּמָה — bama]). Περὶ αὐτῶν ἐνημερούμεθα κυρίως ἐκ τῶν ἐγχειριδίων τῆς ἐβραϊκῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἐξ ἄλλων εἰδικῶν βιβλικο-ἀρχαιολογικῶν συγγραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφθονοῦν εἰς τὰς κυριώτερας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἰπώμεν, ὅτι εἰς τὰ ἔργα ταῦτα δὲν εὐρίσκει τις τόσας λεπτομερείας ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ὅσας ἐκθῆται εἰς τὸ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον περισοῦδαστον σύγγραμμά του ὁ ἐπίκ. Καθηγητὴς τῆς Π. Διαθήκης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Ν. Ὀλυμπίου, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει ἐπισταμένως πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ *βαμὰ*, ὡς χώρον λατρείας ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ. Ὁ σ. ἐρευνᾷ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο θέμα εἰς ἕξ ἐκτενῆ κεφάλαια μετὰ μίαν ἐμπεριστατωμένην Εἰσαγωγὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν φύσιν τῶν *βαμὼθ* καὶ εἰς τὴν σημασίαν αὐτῶν διὰ τὴν παρ' Ἰσραὴλ τελουμένην θρησκευτικὴν λατρείαν (σελ. 21-37).

Εἰς τὸ Α' κεφ. ὁ κ. Ὀλυμπίου προβαίνει εἰς μίαν συγκριτικὴν γλωσσικὴν ἔρευναν περὶ τὸν ὄρον *βαμὰ* (σελ. 39-79), ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐτυμολογικῆς προελεύσεως καὶ σημασίας αὐτοῦ. Ἐνταῦθα ἐξετάζει τὰς σχετιζομένας πρὸς τὸ *βαμὰ* λέξεις, ὡς αἱ ἀκκαδικαὶ *bamtu* καὶ *bamatu*, ἢ οὐγαριτικὴ καὶ μωαβιτικὴ *hmt* καὶ κυρίως ἡ ἑλληνικὴ *βωμός*, ἢ ὁποῖα εἶναι, ὡς γνωστόν, καὶ ὁ πλέον πρόσφορος ἑλληνικὸς ὅρος πρὸς προσδιορισμὸν πάσης ὑπερψωμένης περιοχῆς, καταλλήλου διὰ τὴν προσφορὰν θυσιῶν. Ὡσαύτως ἐξετάζει κατὰ πόσον ἐρείδονται ἐπὶ σταθερᾶς βάσεως αἱ διατυπωθεῖσαι ἐπιστημονικαὶ θεωρίαι περὶ τοῦ ὅτι ἡ λέξις *βωμός* εἶναι σημιτικὸν δάνειον εἰς τὴν ἑλληνικὴν μέσῳ τῶν Φοινίκων, παρὰ τῶν ὁποίων ἔλαβον ἄλλως τε οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ ἀλφάβητον, ἢ ἑλληνικὸν δάνειον εἰς τὴν ἐβραϊκὴν μέσῳ τῶν Φιλισταίων. Ὁ σ. ἀφῆνει νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι δὲν ἀποκλείει μὲν τὴν πιθανότητα ἢ λ. *βωμός* νὰ ἔχη φοινικικὴν προέλευσιν, ἀλλὰ θεωρεῖ πιθανώτερον ὅτι αὕτη εἶναι ἑλληνικὴ, ἐπιδράσασα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐβραϊκῆς *bama* ὡς συγκεκριμένου λατρευτικοῦ ὄρου, χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνδυάζεται ἐν τῷ *bama* τούτῳ μίᾳ ἀνατολικῇ λέξει καὶ τὸ ἑλληνικὸν *βωμός*. Πρὸς στήριξιν τούτων ἐπικαλεῖται πορίσματα ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, μαρτυροῦντα τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ εἰς τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ἀναφέρεται δὲ καὶ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Φιλισταίων ἐπὶ τοῦ ἐβραϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις τότε ἀναμφιβόλως ἦτο κατώτερος τοῦ ἰδιοῦ των. Διὰ τοὺς Φιλισταίους φρονεῖ ὅτι εἶχον ὡς ἀφετηρίαν τὴν Κρήτην, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ὑποστηρίξῃ τοῦτο κατηγορηματικῶς. Νομίζομεν ὅτι δικαιολογεῖται ἡ ἐπιφυλακτικότης του αὐτοῦ, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον πολλοὶ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ μὴ βιβλικῶν ἀρχαιολόγων δὲν ἀποδέχονται τὴν ἄποψιν, ὅτι οἱ Φιλισταῖοι προέρχονται ἐκ Κρήτης.

Εἰς τὸ Β' κεφ. ἐξετάζονται τὰ *βαμὼθ* ὡς ὀργανωμένοι τόποι λατρείας εἰς τὸν πα-

λαῖον Ἰσραὴλ καὶ τὴν Μωάβ (σελ. 81-185). Ἐνταῦθα γίνεται λόγος ἐν πρώτοις περὶ τῶν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἐνιαίου βασιλείου βαμῶθ καὶ δὴ περὶ δύο λατρευτικῶν ἐγκαταστάσεων ἐν Ραμᾶ καὶ ἐν Γαβαᾶ, ἐν συνεχείᾳ δὲ περὶ τῶν εἰς τὸ βόρειον βασίλειον καὶ κυρίως τοῦ εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην καὶ ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ λατρευτικῆς ἀπόψεως σπουδαιοτάτην πόλιν Βαιθὴλ καὶ τῶν εἰς ἄλλας πόλεις τοῦ βασιλείου τούτου καὶ μάλιστα τῆς Σαμαρείας. Περαιτέρω ὁ σ. ἀσχολεῖται περὶ τὰ εἰς τὸ νότιον βασίλειον βαμῶθ καὶ κυρίως τὰ εἰς τὰς πόλεις τοῦ Ἰούδα, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς λευιτικῆς πόλεως Γαβαῶν, καὶ τέλος περὶ ἐκεῖνα τῆς Μωάβ καὶ τὰς περὶ τούτων μαρτυρίας τῶν προφητῶν Ἡσαίου καὶ Ἱερεμίου.

Εἰς τὸ Γ' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀμφιλεγόμενων περιπτώσεων τοῦ ὄρου βαμᾶ εἰς τὴν ἔρευναν (σελ. 187-222). Πρόκειται περὶ δέκα τεσσάρων τοιούτων περιπτώσεων, τῶν ὁποίων αἱ ἔννοιαι δὲν εἶναι σαφεῖς, ὥστε νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀναφοραὶ εἰς τὸ βαμᾶ. Τὰ σχετικὰ χωρία κατατάσσονται εἰς τρεῖς κατηγορίας καὶ δὴ α') εἰς ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ὄρος οὗτος ἔχει πιθανὴν λατρευτικὴν σημασίαν, β') εἰς ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα εἰς τὴν θέσιν τοῦ βαμᾶ ἐμφανίζεται ἡ συνώνυμος λ. *ραμᾶ* καὶ γ') εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν διορθωθῆ τῇ βοήθειᾳ τῶν χειρογράφων τοῦ Qumran, κυρίως ὑπὸ τοῦ Albright, ἐν τῇ προσπαθείᾳ τοῦ τελευταίου τούτου νὰ δεῖξη ὅτι τὰ βαμῶθ ἦσαν ἐγκαταστάσεις νεκρικοῦ χαρακτῆρος (τάφοι, τύμβοι), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγίνοντο λατρευτικαὶ τελεταί. Μετὰ δὲ μίαν λεπτολόγον ἔρευναν πρὸς προσδιορισμὸν τῆς σημασιολογικῆς ἐννοίας τοῦ ἐν λόγῳ ὄρου, συνάγονται λίαν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα (σελ. 220-221). Εἰς τὸ Δ' κεφ. ὁ σ. ἐρευνᾷ τὴν οὕτω καλουμένην κοσμικὴν σημασίαν τοῦ ὄρου βαμᾶ (σελ. 223-269). Ἐνταῦθα καταβάλλει ἀξιεπαίνους προσπαθείας πρὸς διασάφισιν τῆς σημασίας τῶν βαμῶθ, ἐρευνῶν δέκα ἕξ ἐνδεικτικὰς περιπτώσεις περιεχομένης εἰς ποιητικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κείμενα καὶ ἐκφραζούσας τὴν ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Διὰ τῆς τοιαύτης ἐρεύνης τοῦ ἐπιτυγχάνει ὁ κ. Ὀλυμπίου νὰ ἀποδείξη, ὅτι ὑπάρχει μία ποικιλία εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἐρευνηθέντος ὄρου.

Εἰς τὸ Ε' κεφ. ὁ σ. προβαίνει εἰς μίαν μορφολογικὴν ἀνασύνθεσιν τῶν βαμῶθ (σελ. 271-317). Χρησιμοποιοῦν καὶ πάλιν τὰς ἐκ τοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης σχετικὰς μαρτυρίας, προσδιορίζει κατὰ τρόπον συστηματικὸν τὴν θέσιν τοῦ βαμᾶ, διὰ τὴν ὁποῖαν, ὡς διαπιστώνει, δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων. Ἀποδεικνύει ὅμως ὅτι βαμῶθ ὑπῆρχον ὄχι μόνον εἰς ὑψηλὰ μέρη ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ εἰς πεδιάδας καὶ κοιλάδας. Καὶ διαπιστώνει, ἐν συνεχείᾳ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μορφῆς καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν, ὅτι ταῦτα ἦσαν ὑπαίθρια ἱερά, περιλαμβάνοντα συγκεκριμένα καὶ μᾶλλον σύνθετα οἰκοδομήματα καὶ τὸν ἀντίστοιχον λατρευτικὸν ἐξοπλισμὸν, πρὸς ἄνετον τέλεσιν ἐπ' αὐτῶν τῆς λατρείας. Ὅμιλεῖ περαιτέρω καὶ περὶ τῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων, τῶν χρησιμοποιουμένων ἐν τῇ καθ' ἡμέραν λατρείᾳ, ἥτοι τῶν εἰδωλίων, τῶν βωμῶν ἢ θυσιαστηρίων καὶ τῶν λατρευτικῶν στηλῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γενομένης ἐρεύνης ἐπὶ ἐνὸς ἐκάστου ἐκ τῶν λατρευτικῶν τούτων ἀντικειμένων, ἐπιτυγχάνει ὁ σ. νὰ παρουσιάσῃ ἀνασυνθετικῶς τὸ καθ' ὅλου ἱερὸν συγκρότημα τῶν βαμῶθ.

Εἰς τὸ ΣΤ' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τοῦ προσωπικοῦ καὶ τῆς λατρείας εἰς τὰ βαμῶθ (σελ. 319-374). Ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἱερεῖς αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἐν αὐτοῖς ὑπηρεσίαν των, εἰς τοὺς λεγομένους ἱερεῖς τῶν εἰδώλων, εἰς τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος καὶ ἤσκουν τὴν ἱερὰν πορνείαν πρὸς τιμὴν θεότητος τινος, εἰς τὸν μάγειρον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐπίσης ἐν ἐκ τῶν ἱερῶν προσώπων τῶν βαμῶθ, καὶ εἰς τοὺς προφῆτας, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον περιβλεπτόν θέσιν εἰς αὐτά. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζει καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς τελουμένας λατρευτικὰς πράξεις, περὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν μαρτυριαὶ γενικαὶ καὶ ἄλλαι τινὲς συγκεκριμένα. Εἰς τὴν τελευταίαν παράγραφον παρουσιάζει τὴν πολεμικὴν

στάσιν τῶν προφητῶν ἔναντι τῶν βαμῶθ, ἔνεκα τοῦ ὅτι εἰς τὰ χαναανιτικὰ ἱερὰ ἐτελεῖτο εἰδωλοκρατικὴ λατρεία.

Μετὰ ταῦτα συνοψίζει ὁ 'Ο., εἰς τὰ Ἐπιλεγόμενα, τὰ γενικὰ συμπεράσματά του ἐκ τῆς διενεργηθείσης ταύτης ἐρεύνης (σελ. 375-378). Ἐν συνεχείᾳ παραθέτει πλουσιώ-
 τάτην βιβλιογραφίαν, περιέχουσαν πεντακόσια σχεδὸν ἐπιστημονικὰ συγγράμματα, κυρίως
 ξενόγλωσσα (σελ. 379-394) καὶ διαφόρους χρησίμους πίνακας, ὡς τοῦ ἔρου βαμά, ὅπως
 ἀπαντᾷ οὗτος εἰς τὸ μασωριτικὸν ἑβραϊκὸν κείμενον (σελ. 395-404), τῶν χωρίων τῆς
 Ἁγίας Γραφῆς (σελ. 405-425), τῶν Ἰσραηλιτῶν βασιλέων (σελ. 426) καὶ τῶν κυριωτέ-
 ρων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σελ. 427-445). Σχετικῶς πρὸς τὴν βιβλιογραφίαν, τὴν
 ὅποιαν ὀρθῶς ἐν γένει χρησιμοποιοῖ ὁ κ. 'Ο., παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἀναγράφεται ὡς
 ἔτος ἐκδόσεως τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Π. Διαθήκην τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ Π. Μπρα-
 τσιώτου τὸ 1975, ἐνῶ τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι παλαιόν, ἐκδοθὲν τῷ 1937, τῷ δὲ 1975 ἐγένετο
 ἀπλῶς φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις καὶ οὐχὶ ἕτερα τίς ἔκδοσις αὐτοῦ. Ἐπίσης ἡ ἔκδοσις
 τῆς Π. Διαθήκης τοῦ Καθηγητοῦ Α. Χαστούπη ἐμφανίζεται ὡς περιέχουσα καὶ «Σχόλια—
 Ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ — Γεωγραφίαν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ Ἱστορικοὺς Χάρτας». Ἀλλὰ τοῦτο
 εἶναι ἀνακριβές. Θὰ ἠδύνατο τις, ἐνδεχομένως, νὰ δεχθῆ ὅτι ὁ κ. 'Ολυμπίου παρεσύρθη
 ἐκ τοῦ ὑποτίτλου τῆς ἐκδόσεως ταύτης τοῦ κ. Χαστούπη, ὁ ὅποιος ἀναφέρει πράγματι ὅτι
 τὸ ἐν λόγῳ ἔργον περιέχει καὶ τὴν ὕλην ταύτην. Θὰ ἔπρεπεν ὁμως νὰ εἶχεν ἀντιληφθῆ ὁ
 χρήστης τοῦ ἔργου, ὅτι ὁ προαναφερθεὶς ὑπότιτλος δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικώ-
 τητα. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν πίνακα τῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς διαπιστοῦνται ἀβλε-
 πτήματά τινα, κυρίως εἰς χωρία τὰ ὅποια φέρονται ἐν αὐτῷ ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ
 Ἰεζεκιήλ, ἐνῶ ἀνήκουν εἰς τὸ τοῦ Ἰερεμίου.

Ἀβλεπτήματα ὑπάρχουν καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰ ἑβραϊκὰ
 τεμάχια αὐτοῦ. Ἐν σελ. 125 τὸ **הָלַךְ** γράφεται **הָלַךְ**, ἐνῶ ἐν σελ. 19½ παραλείπονται αἱ
 λέξεις **הָלַךְ תִּימָם** καὶ ἀλλοιοῦται σοβαρῶς τὸ κείμενον, τὸ ὅποιον ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει ἔχει
 ἀπλῶς **וַיֵּלֶךְ**, ἥτοι «τρεῖς», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «τρεῖς ἑκατοντάδες χιλιάδων» (τριακόσαι χι-
 λιάδες). Πέρα τούτων ὑπάρχουν καὶ σολοικισμοί. Οὕτω π.χ. ἐν σελ. 329 ἀναγιγνώσκωμεν,
 ὅτι «τὸ ἱερατεῖο κατεῖχε σημαίνουσα θέση στὴν Ἰσραηλιτικὴ κοινότητα, καθ' ὅτι αὐτοὺς
 ἔξελεξάτο Κύριος ὁ Θεός σου ἐκ πασῶν τῶν φυλῶν σου». Παρόμοιοι σολοικισμοὶ ὑπάρχουν
 καὶ ἐν σελ. 308, 309, 349 κ.ά. Ἐξ ἄλλου, εἷς τινα ἄλλα σημεῖα ὁ τρόπος διατυπώσεως προ-
 καλεῖ τὴν ἐντύπωσιν περὶ παρερσφρήσεως καὶ ἐπιστημονικῶν σφαλμάτων, ἐνῶ δὲν συμβαί-
 νει τοιοῦτό τι. Οὕτω π.χ. ἐν σελ. 174, βασιζόμενος ὁ σ. ἐπὶ τοῦ Ἀριθμ. 22-24, γράφει ὅτι
 «ὁ βασιλεὺς τῆς Μωάβ Βαλάκ καταρᾶται διὰ τοῦ Βαλαάμ τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ», ἐνῶ ἐν τῷ
 κειμένῳ τούτῳ ἀναφέρεται, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ βασιλεὺς ἐπεδίωξε μὲν, πράγματι, νὰ ἐπιτύχη
 τοῦτο, ἀλλ' ὁ μάντις Βαλαάμ ἠδύλογησε τελικῶς τοὺς Ἰσραηλίτας καὶ δὲν κατηράσθη αὐ-
 τοὺς. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἐν σελ. 350, ἔνθα ἐπανέρχεται ὁ κ. 'Ο. ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέ-
 ματος, ἐκφράζεται ἀκριβέστερον, γράφων διὰ τὸν Βαλαάμ, ὅτι «τὸν προσκαλεῖ ὁ βασιλεὺς
 τῶν Μωαβιτῶν Βαλάκ γιὰ νὰ καταρασθεῖ τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ». Ἐπίσης ἐν σελ. 326 ἀνα-
 φέρεται παρεπιπτόντως εἰς τὴν ἀσσυριακὴν κυριαρχίαν, ἀλλ' ἡ χρονολογία τὴν ὅποιαν
 χρησιμοποιοῖ (928-586 π.Χ.) ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται καὶ περὶ τῆς βαβυλωνιακῆς. Ὁ
 κ. 'Ολυμπίου δὲν ἀγνοεῖ, ἀσφαλῶς, ὅτι τὸ ἀσσυριακὸν κράτος κατελύθη τῷ 612 π.Χ. ὑπὸ
 τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Μήδων. Καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην σελίδα (327)
 σημειώνει ἐντὸς παρενθέσεως ὡς ἔτος τῆς βαβυλωνίου αἰγματολογίας τὸ 586 π.Χ.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται δὲν εἶναι μειωτικαὶ τῆς ἀξίας τοῦ παρουσιασθέντος ἐναυθοῦ
 ἔργου, τὸ ὅποιον εἶναι καρπὸς σοβαρᾶς καὶ ἐξονυχιστικῆς ἐρεύνης καὶ δὴ βαθείας, διεισ-
 δυοῦσης εἰς τὴν ρίζαν τῶν ἐξεταζομένων προβλημάτων. Ὁ σ. ἔχει ἐργασθῆ μὲ ἀκραιφνῶς

ἐπιστημονικὴν μέθοδον καὶ μὲ τὴν χρῆσιν καὶ ἐγκύριον ἀρχαιολογικῶν κριτηρίων καὶ πορισμάτων, πρὸς διερεύνησιν τοῦ θέματός του, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐπέτυχε καὶ τὴν ἀνασύνθεσιν τῶν βαιμῶθ. Καὶ παρ' ὅτι ἡ ἔρευνά του αὐτῆ προσκόπτει εἰς πολλὰς δυσχερείας, λόγῳ τῆς ἀσφαλείας τῶν σχετικῶν κειμένων τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐκ ταύτης προκαλουμένης ἀλληλοσυγκρούσεως πολλῶν ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν διατυπουμένων ἐκάστοτε ἀπόψεων, εἶναι ἐν τούτοις ἐμφανῆς ἡ ἐπιτυχία του. Ἀκολουθῶν δὲ τὴν ὡς ἄνω καθαρῶς ἐπιστημονικὴν ὁδὸν ἐν τῇ ἐρευνῇ του, δὲν ἀποκροεῖ γνωστὰς φιλελευθέρως ἀπόψεις ξένων ἐρευνητῶν, περὶ ἐπιδράσεων τῆς χανααντικῆς λατρείας ἐπὶ τῆς Ἰσραηλιτικῆς, καὶ ἀποδέχεται τινὰς ἐξ αὐτῶν. Συγχρόνως ὅμως τηρεῖ μετριπαθῆ στάσιν ἔναντι θεωριῶν, αἱ ὁποῖαι μεγαλοποιοῦν τὴν ἐν Παλαιστίνῃ ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ καὶ τὴν ἐπίδρασιν του ἐπὶ τῆς λατρείας τοῦ Γιαχβέ. Καὶ διὰ τῆς νηφαλίας προσωπικῆς του ἐρεύνης συμβάλλει ἱκανοποιητικῶς εἰς τὴν ἐξέυρεσιν παραδεκτῶν λύσεων τῶν ἐρευνημένων προβλημάτων. Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι τὰ ὅσα εὐφῆμως εἴχομεν γράψει πρὸ ἐτῶν, περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς συγκροτήσεως ἀλλὰ καὶ περισκέψεως καὶ περὶ τῶν ἐρευνητικῶν ἱκανοτήτων καὶ τῶν ἀξιολόγων βιβλικο-ἀρχαιολογικῶν ἐπιδόσεων τοῦ κ. Ὀλυμπίου¹, καθίστανται σήμερον ἰσχυρότερα καὶ ἐπιτρέπουν νὰ θεωρῶμεν τοῦτον ὡς σταθερῶς ἐξελισσόμενον εἰς ἔγκριτον καὶ ἀξιοπιστον βιβλικὸν ἀρχαιολόγον.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Constantine N. Tsirpanlis, *Introduction to Eastern Patristic Thought and Orthodox Theology*. Theology and Life, Series 30, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1991.

Μετὰ χαρᾶς παρουσιάζομεν τὴν ὡς ἄνω ἔκδοσιν, καρπὸν πολυετοῦς θητείας εἰς τὸν πατερικὸν τομέα καὶ μακροχρονίου διδασκαλίας τοῦ καθηγητοῦ κ. Κωνσταντίνου Τσιρπανλῆ. Ὁ κ. Τσιρπανλῆς διευθυντῆς τοῦ «Ἀμερικανικοῦ Ἰνστιτούτου Πατερικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν» εἶναι διεθνῶς γνωστὸς καὶ διὰ τὰ πατερικὰ καὶ βυζαντινολογικὰ συνέδρια ποῦ διοργανώνει καὶ διὰ τὰς ἀξιολόγους μελέτας του. Ἡ τελευταία του μελέτη ὑπὸ τὸν τίτλον «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Πατερικὴν Σκέψιν καὶ Ὁρθόδοξον Θεολογίαν» ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν τῆς πατερικῆς θεολογίας. Εἰς αὐτὴν συνοπτικῶς μὲν ἀλλὰ μὲ σαφήνειαν καὶ εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμὸν πληρότητα ἀναπτύσσει τὴν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου πατερικὴν διδασκαλίαν.

Μετὰ μίαν γενικὴν εἰσαγωγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀμιλεῖ περὶ τῆς σημασίας τῶν Πατερικῶν Σπουδῶν, περὶ τῶν ὄρων Πατερικῆ Θεολογία, Πατρολογία, Ἱστορία τῶν δογμάτων, περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου Πατήρ, περὶ τῆς μεθόδου καὶ διαιρέσεως τῆς Πατρολογίας κλπ., γίνεταί ἐιδικώτερον λόγος εἰς πέντε κεφάλαια περὶ α) Κοσμολογίας β) Ἀνθρωπολογίας-Μαριολογίας γ) Χριστολογίας-Σωτηριολογίας, δ) Πνευματολογίας-Ἐκκλησιολογίας-Ἀγιολογίας-Ἀσκητισμοῦ καὶ ε) Ἐσχατολογίας. Ἐκάστου κεφαλαίου ὅπως καὶ τῆς εἰσαγωγῆς ἀκολουθεῖ ἐρωτηματολόγιον ἐπὶ τῶν βασικῶν σημείων τῆς ἐκτεθείσης διδασκαλίας, ἀκολουθεῖ δὲ βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν. Ἐν παραρτήματι παρατίθενται αἱ βασικαὶ ἀγγλικά μεταφράσεις πατερικῶν ἔργων, εἴτε εἰς Σειρὰς εἴτε καὶ μεμονωμένως, δηλ. ἐκδόσεις πατερικῶν ἔργων τῶν ἐπὶ μέρους συγγραφέων ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων μέχρι καὶ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Τὸ πλῆθος τῶν ὑποσημειώσεων καὶ ἡ συνεχὴς ἀναφορὰ εἰς τὰ πατερικὰ ἔργα ἀποδεικνύουν τὴν φιλοπονίαν τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν πιστότητα αὐτοῦ εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν. Δὲν πρέπει

1. Βλ. «Θεολογία» 57 (1986), σελ. 684-689.

νὰ παραλείψωμεν καὶ τὸ ἀξιόλογον γλωσσάριον ποῦ παρατίθεται ἐν ἀρχῇ πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν πατερικῶν ὄρων μὲ ἰδιαίτεραν σημασίαν, ὡς οἱ ὅροι αἰτιον, ἀγάπη, αὐτεξουσία, ἀπάθεια, ἐπέκτασις, ἡσυχασμὸς κ.ἄ.

Κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων δίδεται ἡ εὐκαιρία εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἐπιμεληθῇ εἰς ὠρισμένους συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία ἔχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Προκειμένου περὶ τῆς Σωτηριολογίας ἀναφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου Νύσσης, ὁ ὁποῖος ἀκολουθῶν τὸν Ὡριγένη ὁμιλεῖ περὶ τῆς καθολικότητος τῆς σωτηρίας. Ἀκολουθεῖ εἰδικῆ ἀναφορὰ εἰς τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν καὶ τὸν ἱερὸν Φώτιον, ὅπου ἐξάιρεται ἡ διάκρισις μεταξὺ φυσικοῦ καὶ γνωμικοῦ ἢ ἀνθρωπίνου θελήματος ἐν τῷ Χριστῷ. Προκειμένου περὶ τοῦ filioque ἀναφέρεται εἰς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ἐνῶ προκειμένου περὶ τῆς Ἐκκλησιολογίας ἐπιμένει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ καὶ συνοψίσαντος τὴν μέχρι τῆς ἐποχῆς του πατερικὴν παράδοσιν. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἀναφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Ἰδιαίτερος ὑπογραμμίζεται ὅτι ἡ Ἐκκλησιολογία του συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὴν Χριστολογία καὶ τὴν Πνευματολογία. Εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ἐπανέρχεται ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὴν διατύπωσιν τῆς περὶ θείας Εὐχαριστίας διδασκαλίας, ἐνῶ προκειμένου περὶ τῆς Ἐσχατολογίας, ποῦ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου τονίζει τὴν θέωσιν αὐτοῦ, ἐπιμένων εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Εἰδικώτερον ἐξάιρεται ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου «βασιλεία τοῦ Θεοῦ» καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ «πραγματοποιηθεῖσα» ἢ ἄλλως «δυναμικὴ ἐσχατολογία», ποῦ ἀρνεῖται τὴν ὀξεῖαν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ ἤδη ἐν Χριστῷ ἀποκτηθέντος καὶ τῆς ἐσχατολογικῆς «πληρώσεως» τῆς σωτηρίας.

Ἀκολουθεῖ εἰδικὴ παράγραφος ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ πρώτη ἀσκητικὴ ἐσχατολογικὴ θεώρησις», ὅπου ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία τῶν ἀσκητῶν Πατέρων ἀπὸ τῶν Ἀγίων Ἀντωνίου, Παχωμίου καὶ Μακαρίου μέχρι τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος καὶ Ἀγ. Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ διατυπώσωμεν δύο παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγρίου, κατὰ πόσον ἀνάξιον κληρικοὶ εἶναι δοχεῖα τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ ἑκατοστὸν (ρ') κεφάλαιον τοῦ Πρακτικοῦ λόγου του ὁ Εὐάγγελιος παρατηρεῖ: «Τοὺς ἱερεῖς ἀγαπητέον μετὰ τὸν Κύριον, τοὺς διὰ τῶν ἁγίων μυστηρίων καθαρίζοντας ἡμᾶς καὶ προσευχομένους ὑπὲρ ἡμῶν» (J.-P. Migne, PG 40, 1232B). Εἰς τὴν φράσιν οὐδόλως ἀπαντᾷ ἀμφιβολία τοῦ κατὰ πόσον οἱ ἱερεῖς εἶναι δοχεῖα τῆς θείας χάριτος. Ἡ ἀγγλικὴ μετάφρασις «as much as they purify us through the holy mysteries» (ἰδὲ ἐν σ. 195) τροποποιεῖ ἐλαφρῶς τὸ κείμενον, ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ὑποδηλοῖ ἀναγκαστικῶς ὅτι οἱ μὴ ἄξιοι κληρικοὶ δὲν εἶναι δοχεῖα τῆς θείας χάριτος. Ἡ δευτέρα παρατήρησις ἀφορᾷ εἰς τὴν κριτικὴν τῆς ἐπόψεως τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου π. Καλλίστου Ware (ἰδὲ ἐν σ. 197) ὅτι «πνευματικότης καὶ δόγμα εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος εἶναι οὐσιαστικῶς συνδεδεμένα» καὶ ὅτι «δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀληθὴς ζωὴ ἐν προσευχῇ ἄνευ τῆς ὀρθῆς πίστεως εἰς τὸν Θεόν». Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ ὡς ἄνω διατύπωσις δὲν ὑποδηλοῖ ὅτι διὰ τὴν ὑπαρξὴν πνευματικῆς ζωῆς ἀπαιτεῖται πλήρης ἢ ἔστω ἐπαρκὴς θεολογικὴ κατάρτισις. Ἦδη ὁ ἄγ. Ἰωάννης τῆς Κλίμακος παρατηρεῖ ὅτι «οὐκ ἐγκληθησόμεθα ἐν ἐξόδῳ ψυχῆς διότι οὐ θεαυματουργήκαμεν, οὐδ' ὅτι οὐ θεολογήκαμεν, οὐδ' ὅτι θεωρητικοὶ οὐ γεγονάμεν, ἀλλὰ λόγον πάντως δώσομεν τῷ Θεῷ διότι ἀδιαλείπτως οὐ πεπενήκαμεν» (Λόγος Ζ', J.-P. Migne, PG 88, 816D). Ἀντιθέτως πιστεύομεν ὅτι ὀρθῶς δέχεται ὁ θεοφιλ. Καλλίστος Ware ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀληθὴς πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν Ἰωάννην τῆς Κλίμακος ἄνευ τῆς ὀρθῆς πίστεως.

Μετὰ τὴν παρέκβασιν ταύτην, ἐκθέτοντες τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου σημειοῦμεν ὅτι

ἀκολουθοῦν αἱ θέσεις τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ τῆς μέσης καταστάσεως τῶν ψυχῶν, ποὺ ἐκφράζουσι τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν, ἐνῶ παρατίθεται καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ὁριγένους καὶ Γρηγορίου Νύσσης περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων.

Ἐν κατακλείδι ὀφείλομεν νὰ ὑπογραμμίσωμεν ὅτι ἡ μελέτη τοῦ κ. Τσιρπανλῆ ἀποτελεῖ πολῦτιμον ἐγχειρίδιον ὄχι μόνον διὰ τοὺς θεολόγους, ἀλλὰ καὶ διὰ κάθε πνευματικὸν ἄνθρωπον ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν ὀρθόδοξον πατερικὴν σκέψιν.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, *Πατρολογία*, (τόμος Β', Ὁ τέταρτος αἰώνας, Ἀνατολή καὶ Δύση), Ἀθήνα, «Παρουσία», 1990, σελίδες 757.

Ὁ τόμος Α' τῆς ὡς ἄνω Πατρολογίας (Εἰσαγωγή, Β' καὶ Γ' Αἰώνας), εἰς σελίδας 503 ἐνεφανίσθη τὸ 1977. Τότε ὁ γράφων εἶχε τὴν τιμὴν νὰ τὸν παρουσιάσῃ εἰς τὰ περιοδικά: *Ἐκκλησία* 55 (1978) 423-424 καὶ *Θεολογία* 49 (1978) 1021-4. Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἄλλων, ἐγένετο λόγος καὶ διὰ τὰ αἰτία τῆς ἐκδόσεως, τὴν γλῶσσαν, τὴν βιβλιογραφίαν, τὸ ὕφος, τὸν τρόπον ἐργασίας καὶ τὴν μέθοδον τοῦ συγγραφέως. Ἐξεφράζετο δὲ ἡ εὐχὴ διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἀναληφθέντος ἔργου. Μετὰ 13 χρόνια ἐξεδόθη ὁ τόμος Β' εἰς σελίδας 757, ἦτοι κατὰ τὸ ἐν τρίτον ὀγκωδέστερος τοῦ πρώτου, περιλαμβάνων τὸν Δ' αἰῶνα. Νομίζω ὅτι τὸ σημείωμα ἐκεῖνο, μὲ μερικὰς μικρὰς ἀλλαγὰς-προσαρμογὰς ἀντικατοπτρίζει τὰς σκέψεις μου ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ γραφόμενα καὶ τοῦ παρόντος τόμου. Παρὰλλήλως συνεχίζεται ἡ εἰς πέντε τόμους προγραμματισθεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρολόγου καθηγητοῦ τῆς Θεσσαλονίκης Παναγιώτου Κ. Χρήστου ἐκδοσις τῆς «Ἑλληνικῆς Πατρολογίας» (τόμοι Α'-Δ', Θεσσαλονίκη, 1976-1989 καὶ ἐξῆς).

Ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ Προλόγῳ (σ. 9-10) ἀναφέρεται εἰς τὰς δυσκολίας, ποὺ συνήνησε κατὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς βιβλιογραφίας. Συναφῶς σημειώνεται ὅτι ἰδιαιτέρον κεφάλαιον τῆς βιβλιογραφίας δὲν ὑπάρχει, ἀλλ' αὕτη τοποθετεῖται εἰς τὰ ἀνάλογα μέρη τοῦ βιβλίου, φθάνουσα μέχρι τοῦ ἔτους 1986, ἐὰν δὲν κάμνω λάθος. Εἰς τὰς Συντμήσεις (σ. 21-28) δίδονται οἱ τίτλοι καὶ οἱ τόποι, εἰς μερικὰ δὲ δημοσιεύματα ἀναγράφονται καὶ οἱ χρόνοι τῆς ἐκδόσεως. Τὰ ἀρχικὰ ΓΡ.Π. ἴστανται διὰ τὸν περιοδικὸν «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», μὲ τὸ ἄρθρον Ὁ (σ. 23). Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Εἰς μερικὰς περιπτώσεις χαρακτηρίζεται ὡς «ἐπιλεκτικὴ» (σ. 75, 455, 663). Τὸ βιβλίον τῆς Δημοκρατίας Ἡλιάδου διὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἔργων Ἐφραίμ τοῦ Σύρου θεωρεῖται «σημαντικὸν» (σ. 335). Παρατίθεται καὶ ἡ ἀνάλογος ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (σ. 55, 60, 72, 75, 78, 81, 83, 85, 90-95, 105-8, 133-7, 146, 151, 172, 174, 190, 195, 197, 221-2, 251, 311, 323-7, 335, 344, 352, 394-407, 432-6, 440-3, 447, 453-6, 461, 467-8, 473, 493-5, 497, 520-9, 546, 564-6, 574, 590, 616-32, 635, 639-42, 663, 681-2, 688, 704-5, 710, 712, 728, 730-1). Χρησιμοποιεῖται αὐτοῦσιον ὕλικὸν ἀπὸ διάφορα κείμενα καὶ ἀπὸ προηγουμένα ἐργασίας τοῦ συγγραφέως, ἰδίως ἐπὶ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Μετὰ τὴν παρέκβασιν ταύτην ἐπανέρχομαι εἰς τὸν Πρόλογον. Σημειοῦται ἡ σημασία τοῦ Δ' αἰῶνος. «Ἡ θεολογία τῶν προσώπων αὐτῶν ὄχι μόνον κάλυψε πολὺ εὐρὸ φάσμα Ἐκκλησιαστικοθεολογικῶν προβλημάτων, ἀλλ' ἀπέβη καὶ τὸ στέρεο θεμέλιον τῆς ὅλης θεολογίας καὶ γραμματείας μέχρι σήμερα» (σ. 9). Καὶ εἰς τὸν Β' τόμον ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ «τὴν ἀπόλυτην χρονολογικὴν κατάταξιν τῆς ὕλης... Ἡ χρονολογικὴ κατάταξις τῆς ὕλης ἐμπερικλείει, βέβαια, καὶ προβλήματα. Πάντως λιγότερα ἀπ' ὅσα ἐπιλύει. Πρὸς διευκόλυνσιν μάλιστα στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ παρόντος τόμου κάνομε τὶς ἀναγκαῖες ταξινομήσεις» (σ. 9-10). Σημειώνει διὰ τὸ μέλλον: «Ἐλπίζω... νὰ δημοσιευτεῖ σύντομα καὶ ὁ Γ' τόμος τῆς Πατρολογίας μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῶν Ε' καὶ ΣΤ' αἰώνων» (σ. 10). Ὁ γράφων

συμμετέχει εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐλπίδος ταύτης. Τοιουτοτρόπως ἡ Πατρολογία τοῦ Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, ὅταν ὀλοκληρωθῆ, θὰ φθάνη μέχρι τοῦ ΣΤ' αἰῶνος.

Εἰσαγωγή, σ. 29-51 (Τὸ πρόσωπο τοῦ Δ' αἰῶνα): α') Ἐξοδος ἀπὸ τὶς κατακόμβες, σ. 29-30. β') Ἐναγκαλισμὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος, σ. 30-32. γ') Συγκλονιστικὲς Θεολογικὲς κρίσεις καὶ θεμελιώδης θεολογία, σ. 32-35. δ') Ὁ κόσμος τῆς φιλοσοφίας, σ. 35-36. ε') Ὁ Μοναχισμὸς, σ. 36-38. στ') Αἰῶνας τῶν Συνόδων. Οἱ Σύνοδοι, σ. 38-39. Μὲ τὰς δεκάδας τῶν συνόδων, καὶ δύο οἰκουμενικάς (Α' Νίκαια 325 καὶ Β' ΚΠολις 381), τοῦ Δ' αἰῶνος, θεμελιώνεται ἡ πρακτικὴ τῆς συνοδικῆς διαδικασίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ πρώτη δυτικὴ Σύνοδος, τῆς ὁποίας διεσώθησαν οἱ κανόνες αὐτοῦσι, ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν ἰσπανικὴν πόλιν τῆς Ἐλβίρας, τὴν σημερινὴν Γρανάδαν τῆς Ἀνδαλουσίας, περὶ τὸ 306 (σ. 58-59). Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας (τέλη 324 ἢ ἀρχαί 325) «παρέστησαν καὶ ἀδελφοὶ λόγιου», δηλαδὴ «λαϊκοὶ θεολόγοι» (σ. 88-90). Ὁ συγγραφεὺς, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐνδημοῦσαν σύνοδον τῆς ΚΠόλεως τοῦ 394, λέγει ὅτι συνῆλθε «στὸ βαπτιστήριον τῆς ἁγ. Σοφίας (;)», σ. 578, μὲ ἐρωτηματικὸν διὰ τὸν τόπον τῆς συγκλήσεώς της. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι τὸ φαινόμενον, ὅτι αἱ συνελύσεις τῆς ἐνδημοῦσης καὶ ἄλλων συνοδικῶν μορφῶν τῆς ΚΠόλεως δὲν ἐκαλοῦντο εἰς ἓνα μόνον τόπον, ἀλλ' εἰς διαφόρους χώρους ἐκκλησιαστικῶν καὶ αὐτοκρατορικῶν, φέροντας τὸν χαρακτήρα τῆς ἐιρήτης. Σύνοδοι συνήρχοντο εἰς τοὺς χρηματισαντας πατριαρχικοὺς ναοὺς τῆς ἁγίας Εἰρήνης, τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, εἰς τὸν πατριαρχικὸν Οἶκον καὶ τὰ πατριαρχικά Παρεκκλήσια. Προκειμένου περὶ τῆς ἁγίας Σοφίας ἀναφέρεται αὕτη γενικῶς, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέροι χώροι, ὅπως τὰ κατηχομενεῖα, ταυτιζόμενα πρὸς τὰ ὑπερῶα της, τὰ δύο σέκρετα τὰ πατριαρχικά, τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν, καὶ τὸ φωτιστήριον ἢ βαπτιστήριον τῆς ἁγίας Σοφίας, τὸ ὁποῖον εὕρισκετο πλησίον τῆς κωνσταντινείου ἁγίας Σοφίας [Ἴδε εἰδικῶς ταῦτα καὶ εὐρύτερον διὰ τὸν συνοδικὸν θεσμόν, ἐν: Σταυρίδου Βασιλείου Θ., Ὁ Συνοδικὸς Θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Θεσσαλονίκη, Ἀδελφοὶ Κυριακίδη, 1986, σελίδες κβ' + 695. Τοῦ Ἰδίου, Βιβλιογραφία τοῦ Συνοδικοῦ Θεσμοῦ, Ἀθήναι, 1981, ἀνάτυπον ἀπὸ τὴν «Θεολογίαν», σελίδες 46]. ζ') Πέρα τῆς ἀλληγορικῆς καὶ τῆς ιστοριογραφικῆς μεθόδου: ἐρημνευτικὴ θεολογία, σ. 39-42. η') Τὰ μεγάλα θεολογικά κέντρα, σ. 42-43. Ταῦτα θεωροῦνται εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἢ Ἀλεξάνδρεια, ἢ Ἀντιόχεια, ἢ Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης (καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα) καὶ τῆς Καππαδοκίας, ἢ Σαλαμίς τῆς Κύπρου, ἢ Ἐδεσσα καὶ ἡ Νίσιβις εἰς τὴν Μεσοποταμίαν. Εἰς δὲ τὴν Δύσιν, ἢ βόρειος Ἀφρική, τὰ Μεδιόλανα, ἢ Ρώμη, τὰ Πικτανα τῆς Γαλλίας, ἢ Λισσαβὼν εἰς τὴν Πορτογαλίαν καὶ ἡ Βαρκελώνη καὶ ἡ Ἐλβίρα εἰς τὴν Ἰσπανίαν. θ') Οἱ συγγραφεῖς κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς, σ. 43-6. «Ἡ κατάταξις συγγραφέων στὴν μία ἢ τὴν ἄλλη περιοχὴ συχνὰ εἶναι συμβατικὴ, διότι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλοῦ γεννήθησαν ἢ διαμορφώθηκαν θεολογικὰ καὶ ἄλλοῦ ἔδρασαν» (σ. 44). Περιοχαί: Ἀλεξάνδρεια, Αἴγυπτος. Μικρασία-Πόντος-Θράκη-Κωνσταντινούπολη. Ἀντιόχεια, Συρία-Παλαιστίνη-Μικρὴ Ἀρμενία. Μεσοποταμία (συρόφωνοι). Βόρεια Ἀφρική. Ἰταλία-Νῆσοι. Γαλλία. Ἰλλυρία-Παννονία-Δακία. Ἰσπανία-Πορτογαλία. ι') Εἶδη τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, σ. 46-51. «Στὴν διάρκειαν τοῦ Δ' αἰ. καλλιεργήθησαν (κ' ἐνίοτε θεμελιώθησαν) τὰ κυριώτερα εἶδη τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας», σ. 46. Αὐτὰ εἶναι: Κριτικὰ-Βιβλικὰ, Πολεμικὴ-ἀντιρρητικὴ-ἀντιαιρετικὴ θεολογία, Ὀμιλητικὰ, Ἐξηγητικὰ, Ἀσκητικὰ-νηπτικὰ, Κεφάλαια-Ἀποφθέγματα, Ἐπιστολικά, Λειτουργικά, Κανονιστικὰ-Συμβολικά, Ἀγιολογικά, Ὀδοπορικὰ, Ἀνάγνωμα, Ἀπόκριφα.

Τέταρτος αἰῶνας, σ. 53-738. 1. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρείας (περὶ τὸ 300), σ. 53—153. Ἀπόκριφα, σ. 736-8.

Τὸ κύριον μέρος τῆς ἐργασίας. Ἐδῶ παρατίθενται κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν τὰ

πρόσωπα, πατέρες, ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου αὐτῶν, τὰ ἔργα ὡς ἄνω, αἱ ομάδες προσώπων ἐχόντων τὰς αὐτὰς πεποιθήσεις καὶ ἡ «Ἀντιοχειαὴ Σχολή», σ. 566-574.

Πίνακας ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, σ. 739-757. Καὶ εἰς τὸν παρόντα Β' τόμον ἰδιαίτως ἐπισημαίνονται τὰ ὅσα διὰ πρώτην φορὰν λαμβάνουν χώραν (σ. 49-50, 58, 61, 64, 67, 80, 87, 92, 100-102, 107, 109-111, 124, 141, 147-8, 152, 155, 173, 178, 183, 185-7, 189, 203, 205, 207, 218, 240-2, 247, 256, 327-8, 394-5, 413, 457-8, 462, 466, 470, 480, 485, 497, 510-1, 556, 575, 588-590, 647, 691-2, 717, 723). Ὁ συγγραφεὺς ἐπεξεργάζεται τὸ ὑλικὸν τοῦ μετὰ τῆς δεούσης καὶ αὐστηρᾶς κριτικῆς ἐρεύνης. Ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπαρξίς προβλημάτων (σ. 710, 721, 723 καὶ ἀλλαχοῦ) καὶ ἡ μετὰ προσοχῆς σημείωσις τῶν πιθανοτήτων διὰ τῶν συναφῶν ἐκφράσεων (σ. 76, 89, 145, 458, 472, 169, 206, 223, 458, 460, 462, 418, 443, 542, 550, 553, 688, 691, 713, 707, 717 καὶ ἀλλαχοῦ). Ἐρωτήματα δὲν φαίνεται νὰ τίθενται.

Ἡ ἀνάγκη διὰ νὰ δοθῇ ἐγκυρίδιον εἰς τοὺς φοιτητὰς ἔδωκε τὴν ἀφορμὴν εἰς τὸν καθηγητὴν Στυλιανὸν Γ. Παπαδόπουλον ὅπως γράψῃ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀκαδημαϊκῆς τοῦ σταδιοδρομίας (τὸ 1977) τὸν Α' τόμον τῆς Πατρολογίας του. Τώρα (1990), ὥριμος κατὰ τὴν ἡλικίαν, μὲ πλουσίαν συγγραφικὴν διδακτικὴν καὶ λοιπὴν ἀκαδημαϊκὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν, μᾶς παρουσιάζει τὸν Β' τόμον τῆς Πατρολογίας του. Ὁ ἀντικειμενικὸς ἀναγνώστης ἀκουσίως προβαίνει εἰς μίαν σύγκρισιν μετὰ τῶν δύο τόμων καὶ διαβλέπει τὰ ἔχγη μιᾶς χρονικῆς ἐξελίξεως εἰς αὐτὰ, ὅπως καὶ εἰς κάθε συγγραφέα, ἀκόμη καὶ εἰς τὸν ἑαυτὸν του.

Εὐχομαί νὰ μᾶς δοθῇ ἡ εὐτυχία, ὅπως ἴδωμεν καὶ τὸν τρίτον τόμον τῆς Πατρολογίας ταύτης εἰς ἕν σύντομον χρονικὸν διάστημα, ὅπως εἶναι τὸ ὄνειρον κάθε ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου!

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Διακόνου Χρυσοστόμου Καλαϊτζῆ, *Τὸ Μετόχιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Μόσχᾳ* («Ὁ Ἅγιος Σέργιος» καὶ οἱ Ἡγούμενοι Αὐτοῦ (1881-1936)). Γενεὴ: Ἴδρυμα Ἀτέφ, Δανιάλ, Κατερίνη: Τέρτιος, 1991, σελίδες 838+Φωτογραφία, Ἀναπαραστάσεις.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου, δευτερέων τῶν πατριαρχικῶν διακόνων, γόνος τῆς Ἰμβρου (1946), ἐσπούδασε τὴν θεολογίαν εἰς τὴν Ἱ. Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Χάλκης (1964-1971). Τὸ πτυχίον τῆς θεολογίας τὸ ἔλαβε ἀπὸ τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ ΑΠΘ (1974). Ἀνωτέρας σπουδᾶς ἔκαμεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου (Γερμανίαν), τὴν Σορβόννην καὶ τὸ ἴνστιτούτον τοῦ Ἁγίου Σεργίου (Παρίσιοι, Γαλλία). Γνωρίζει τὰς γλώσσας ἑλληνικὴν, τουρκικὴν, ἀγγλικὴν, γαλλικὴν, γερμανικὴν καὶ ρωσικὴν. Τὸ 1972 ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ τὸ 1979 προσελήφθη εἰς τὴν πατριαρχικὴν αὐλὴν. Εἶναι γραμματεὺς εἰς διαφόρους συνοδικὰς ἐπιτροπὰς καὶ ἔλαβε μέρος εἰς διάφορα συνέδρια. Ἡ παρούσα ἐργασία εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεολογ. Τμήματος τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης.

Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ ἐν τῷ Προλόγῳ τὸ ἀ' ἐνικὸν πρόσωπον διὰ τὸν ἑαυτὸν του, ἐνῶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τὸν ἀ' πληθυντικόν. Προκειμένου περὶ τῆς γλώσσης, τὸ βιβλίον κινεῖται μέσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς αὐστηρᾶς φαναριατικῆς ἐκκλησιαστικῆς διαλέκτου, πολλὰς φορὰς μὲ ἐκφράσεις ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου καὶ τῶν συνοδικῶν Ἐπιτροπῶν. Συναπτῶνται ἐρωτήματα καὶ ἀπαντήσεις (σελίδες 288, 588-589, 756), παρεκβάσεις (σελίδες 239-241, 542-545). Ἀδυναμία εἰς τὴν χρῆσιν τῆς γενικῆς ἀπολύτου (σελίδες 73,

82, 108, 152, 172, 178, 198, 251, 263, 487 καὶ ἀλλαχοῦ). «Ὁ γνωστὸς πανσλαβισμὸς μὲ τὰ ποικίλα συνεπακόλουθά του» (σ. 13). Ἔτσι παρουσιάζεται εἰς τὸν πρόλογον ἡ κίνησις αὕτη, τὴν ὅποιαν συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης εἰς πολλὰς σελίδας τοῦ βιβλίου καὶ ἤτις ἐπηρέασεν ἀρνητικὰ τὰς σχέσεις τῆς ρωσικῆς διπλωματικῆς καὶ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ τὰς ἑλληνικὰς Ἐκκλησίας τῆς μέσης Ἀνατολῆς. Συναφῶς θὰ πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ συγγραφεὺς, χωρὶς νὰ παραθεωρῇ τὴν θετικὴν προσφορὰν καὶ ὑπηρεσίαν ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου Ρωσσίας πρὸς τὸν λοιπὸν κόσμον, κρίνει αὐστηρῶς καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀρνητικὰ δεδομένα (σελίδες 123-126 καὶ ἀλλαχοῦ). Σημαντικὸν παραμένει τὸ ὑπόμνημα τοῦ ΚΠόλεως Κωνσταντίνου Ε' (1897-1901), (σελίδες 575-584, ὑποσημ. 1026).

Μολοντί τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον ἐρεύνης θεωρεῖται τὸ Μετόχιον, παρὰ ταῦτα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ ἔργον εἶναι μία ἱστορία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (καὶ τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν) σὲ σχέσιν πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ρωσικὴν πραγματικότητα. Οἱ ἀποστελλόμενοι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ μετοχίου εἶχον διττὴν ἀποστολὴν καὶ ἐκαλοῦντο ἡγούμενοι, διευθυνταί, διαχειρισταί τοῦ μετοχίου καὶ ἀντιπρόσωποι, ἀποκρισιάριοι, ἐπίτροποι, διευθυνταί τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας, τῆς πατριαρχικῆς ἀντιπροσωπείας, ἐπιτελοῦντες πολὺπλευρον ἔργον καὶ προσφέροντες, κατὰ τὸ μᾶλλον, μίαν θετικὴν ὑπηρεσίαν (σελίδες 13, 280, 389, 711).

Ὡς πρὸς τὰ βοηθήματα, ἐγένετο πλουσία χρῆσις τῶν ἀρχείων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, κυρίως ἐκδεδομένων ἔργων καὶ περιοδικῶν, ἰδίως πατριαρχικῶν κ.ἄ.: «Οὐδεμίαν αὐτοτελεῖ ἔργασίαν συνήτησα, σχετικὴν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν μου ταύτην ἐργασίαν» (σ. 14). Ὁ Καλλίνικος Δελικάνης (ἀποθανὼν Καισαρείας) εἰς τὸ περὶ Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων ἔργον του σταματᾷ εἰς τὸ ἔτος 1863, «ἐνῶ ἐγώ, λέγει ὁ σ., ἀρχίζω ἀπὸ τοῦ ἔτους 1880 καὶ φθάνω μέχρι καὶ τοῦ 1936» (σ. 15). Ἡ ἐκδοσις τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων εἶναι μία ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη. Ἀνέκδοτα ἢ ἐκδεδομένα ἔγγραφα, αὐτούσια ἢ κατ' ἀποσπάσματα, παρατίθενται ἀφειδῶς ἐντὸς κειμένου, εἰς τὰς ὑποσημειώσεις καὶ εἰς τὸ παράρτημα (σ. 62). Θεωροῦνται πολὺτιμα. Αἱ ὑποσημειώσεις, εἰς τὸ τέλος κάθε κεφαλαίου, ἀκολουθοῦν τὴν ἀνιούσαν (1-1373). Ἡ διατριβὴ χαρακτηρίζεται ὡς «πρωτόλειος» ἐργασία (σ. 14).

Ὁ συγγραφεὺς προβαίνει εἰς διαπιστώσεις (σελίδες 94, 168). Δίδονται μαθήματα περὶ τῆς ἱστορίας (σ. 15), ἢ διδάγματα (σ. 763). Λέγεται ὅτι ἡ ἐργασία «συνδυάζει τὴν ἱστορικὴν πληροφόρησιν μὲ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν προσώπων καὶ γεγονότων», μὲ πνεῦμα ἀντικειμενικότητος καὶ τιμιότητος καὶ κατὰ χρονολογικὴν-ἱστορικὴν σειρὰν (σελίδες 16, 62, 358, 554). Καὶ ὁ γράφων προσπαθεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενικὸς καὶ τίμιος, ἀκολουθῶν τὴν ἰδίαν μέθοδον. «Ὅ,τιδῆποτε συναντᾶται διὰ πρώτην φοράν, συμπληρούμενον μὲ παράλληλα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια, δὲν ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὰ ἐπόμενα. Ἐξάγονται συμπεράσματα (σελίδες 16, 70, 184, 594, 756-759, 761-764). Εἰς ὀλίγα σημεῖα προβάλλει ἡ δεοντολογία (σελίδες 16, 737, 757, 764).

Εἰς τὰς Βραχυγραφίας (σελίδες 19-21) ἀναφέρεται μόνον ὁ τίτλος τῶν ἐκδόσεων. Ἴσως θὰ ἦτο καλῆτερον πρὸ τῶν ἀρχικῶν ΦΣΚ νὰ ἐτίθετο τὸ Ε, ὡς ΕΦΣΚ, διότι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ΚΠόλεως (σ. 21). Εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν (σελίδες 23-37) ἀπαντοῦν οἱ τόποι καὶ οἱ χρόνοι τῶν δημοσιευμάτων, εἰς τὰ περιοδικὰ δὲ τὰ χρησιμοποιούμενα ἔτη. Ἡ βιβλιογραφία συναντᾶται ὡσαύτως ἐντὸς κειμένου καὶ εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν (σελίδες 39-65) ὁ συγγραφεὺς προβάλλει συχνὰ τὰς προσωπικὰς του ἀπόψεις (ὡς καρπὸν τῶν ἐρευνῶν του): «κατὰ τὴν γνώμην μας», σελίδες 42, 541, 552, 665-666· «νομίζομεν», σελίδες 43, 61, 529, 757· «ἄς ἐπιτραπῆ ἡμῖν», σελίδες 43-44, 629-693, 696, 758· «λέγομεν», σελίδες 43, 485· «βλέ-

πομεν», σελίδες 492, 617, 343, 565· «ἀνὰ γνωρίζωμεν», «ὡς γνωστόν», σελίδες 501, 519. Ἐρέσσεται εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ρητορικοῦ σχήματος τοῦ προτρεπτικοῦ «ἄς» (ὡς ἀνωτέρω, καὶ σελίδες 241, 332, 385, 485, 537, 542, 545, 632, 634). Ἐμφανίζεται προσεκτικὸς ἐπὶ τῶν ὑποτιθεμένων καὶ τῶν ἀμφιβαλλομένων: «ὑποτίθεται», «πιθανότης», σελίδες 74, 115, 398, 512, 526, 611· «φαίνεται», σελίδες 191, 193, 208, 246, 313, 343, 365, 372, 395, 440, 459, 494, 526, 634, 639, 642, 754· «ἀν καί... θὰ πρέπει μᾶλλον», σ. 705. Εἶναι τίμιος μὲ τὸν ἑαυτὸν του (καὶ τὴν Ἐκκλησίαν) ἐπὶ τῶν ἀγνωστούμενων: «Δὲν εἶναι ἐπακριβῶς-ἀπολύτως-γνωστόν, ἄγνωστον», σελίδες 74, 135-136, 742· «Δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατὸν... νὰ ἀνεύρωμεν», σελίδες 106, 115, 136, 289, 343-344· «Οὐδὲν-δὲν-γνωρίζομεν, ἀγνωστοῦμεν, ἄγνωστον», σελίδες, 135-136, 393, 526, 642, 667, 742, 746· «Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποσαφηνίσωμεν, νὰ παρακολουθήσωμεν, νὰ ἐκφράσωμεν γνώμη», σελίδες, 415, 463, 756· «Οὐδὲν ἀνεύρομεν», σελίδες 469, 500, 712 ὑποσημ. 1226· «Δυστυχῶς δὲν καταφαίνεται», σ. 666.

Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Χρῆσις στατιστικῶν δεδομένων — ἐὰν δὲν κάμνω λάθος — γίνεται μίαν φοράν, διὰ τὸν ἐλληνισμὸν τῆς Ρωσσίας (σελίδες 42-43), ὁ ὁποῖος πνευματικά, ἐνίοτε δὲ καὶ ὄργανικά, συνδέεται πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον (σελίδες 668, 758-759). Κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους «ἡ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτησις ἦτο ἀπλῶς ἐξαρχικὴ» (τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσσίας), σ. 47. Ἐνίοτε διὰ λόγους κανονικοῦ καὶ διὰ τὴν καλυτέραν κατατόπισιν καὶ μελέτην κ. ἄ., τὸ πατριαρχεῖον ἀργεῖ νὰ ἀπαντήσῃ. Τὸ ἔτος 1882 ἡ κεντρικὴ ἱερατικὴ σχολὴ τοῦ πατριαρχείου θεωρεῖται «νεοσύστατος», ὅπως καὶ ἦτο (σ. 55). Τὸ 1880 γίνεται λόγος πάλιν περὶ «τῆς ἀρτισυστάτου Ἱερατικῆς Σχολῆς μετέπειτα Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης» (σ. 71, 766). Συνυπαρξίς τούτων (ΚΠόλεως Ἰωακείμ Γ', σελίδες 339, 497). Ἡ Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἡ ὁποία ἰδρύθη τὸ 1844, οὐδεμίαν σχέσιν εἶχε πρὸς τὴν κεντρικὴν ἱερατικὴν σχολὴν, ἡ ὁποία καλεῖται «νεοσύστατος» περὶ τὸ 1880. Ἡ Χάλκη προϋπήρξε τῆς ἱερατικῆς σχολῆς καὶ ἀμφότερα ἦσαν παράλληλοι χρονικῶς περὶ τὸ 1880. Ἀξίζει τὸν κόπον ὅπως γραφῆ μία μελέτη περὶ τῆς ἱερατικῆς σχολῆς. Οἱ εἰς τὴν ΚΠολιν ρῶσσοι διπλωμάται καὶ αἱ σχέσεις των πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ΚΠόλεως (σελίδες 57-59 καὶ ἀλλαχοῦ). Ἀποκαταστατικὸν πατριαρχικὸν γράμμα, σ. 149. Ὁ ἀρχιγραμματεὺς δὲν ἔχει δικαίωμα λόγου εἰς τὴν σύνοδον. Μόνον κατόπιν ἀδείας ὀμιλεῖ, σ. 199. Ὁ ΚΠόλεως Ἰωακείμ Γ' παρέχει τὴν ἀδειαν εἰς τὸν ἀρχιμανδρίτην Ἰάκωβον Βατοπεδινὸν ὅπως φέρῃ ἐγκόλιον (σ. 412). Ἐλλήνες φοιτηταὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Περτροπόλεως, οἱ Χρῆστος Παπαϊωάννου, μετέπειτα πρωτονοτάριος καὶ διευθυντὴς τοῦ πατριαρχικοῦ γραφείου καὶ Παντολέων Κομνηνός, ἀργότερον καθηγητὴς τῆς Χάλκης (σελίδες 429, 537). Σκέψις περὶ τῆς ἐκδόσεως παρασήμου ἢ μεταλλίου ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (1912, σελίδες 470-471). Ἐσφαλμένη ἢ πληροφορία, ὅτι τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἤθελε τὴν καταδίκην τοῦ πατριάρχου Ρωσσίας Τύχωνος (σελίδες 608-612). Σημειώνονται αἱ καλὰ διαθέσεις καὶ ἡ συμπάρστας τῆς ὀθωμανικῆς καὶ μετέπειτα τουρκικῆς πρεσβείας εἰς τὴν Μόσχαν κατὰ τὰς δυσκόλους στιγμάς, ποὺ διήρχετο τὸ μετόχιον. Ἀπὸ μέρους τῶν κατὰ καιροὺς ἡγουμένων τούτου, οἱ ὁποῖοι ἐτιμῶντο μὲ παράσημα ἢ μετάλλια ξένων χωρῶν, ὑπεβάλλοντο αἱ ἀνάλογοι αἰτήσεις πρὸς τὴν Ἱψηλὴν Πύλιν, διὰ μέσου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ἐπιτραπῆ εἰς αὐτοὺς ἡ ἀποδοχὴ τῶν ὡς ἄνω τιμητικῶν διακρίσεων (σελίδες 288-289, 298-299, 317, 515, 562, 635-636, 661, 740, 829). Τὸ Βατοπέδιον γράφεται καὶ ὡς Βατοπαίδιον, χωρὶς νὰ θεωρῆται λάθος. Καὶ αἱ δύο γραφαὶ ἔχουν τὰ δικαιολογητικά των (σ. 640). Εἰς τὴν σ. 743 ἐμφανίζεται ὁ Προῦσης Δωρόθεος, τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὑπογράφων ἑγγράφον τῆς 14ης Ἰουνίου 1921, ἐνῶ οὗτος φέρεται ἀποθανὼν εἰς τὸ Λονδίνον τὴν 6ην Μαρτίου ἰδίου ἔτους. Ἴσως τυπογραφικὴ

ἀβλεψία. Ἀναζητοῦνται ἢ ὑποδεικνύονται αἱ προϋποθέσεις (σελίδες 43-44, 124), αἱ προθέσεις (σ. 76), αἱ αἰτίαι (σελίδες 196, 590), οἱ ἀπώτεροι σκοποὶ (σ. 5), οἱ λόγοι (σελίδες 332, 348, 546, 587, 634, 642), οἱ παράγοντες (σ. 588), αἱ τάσεις (σ. 588). Συναντῶνται αἱ σημειώσεις (σελίδες 80, 397, 537, 554), αἱ συσχετίσεις καὶ οἱ παραλληλισμοὶ (σ. 119), τὰ σχόλια καὶ οἱ σχολιασμοὶ (σ. 696). Διακρίνονται τὰ ψεύδη (σ. 117), οἱ ψίθυροι (σ. 75) καὶ αἱ ὑποψαῖαι (σελίδες 5, 212, 306). Καταδεικνύεται ἡ κατανόησις (σ. 5). Γίνεται ἀναφορὰ πρὸς τὰ ἐπόμενα (σ. 56).

Μέρος Α', "Ἰδρυσις Πατριαρχικοῦ Μετοχίου ἐν Μόσχᾳ (1881-1936), σελίδες 67-140. Τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Σεργίου εἰς τὴν Μόσχαν ἰδρῦθῆναι τὸ 1881 ὑπὸ τοῦ ΚΠόλεως Ἰωακείμ Γ', κατὰ τὴν α' πατριαρχεῖαν του (1878-1884). Πληροφορίαι ἀναφερόμεναι εἰς γεγονότα, θεσμοὺς καὶ πρόσωπα ἐπαναλαμβάνονται εἰς διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου, βεβαίως σὲ συνάρτησιν πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους λεγόμενα. Ὁ συγγραφεὺς, ὅπουδήποτε ὑπάρχει ἀνάγκη, συνδέει τὰ ὅσα λέγει πρὸς τὰ προηγούμενα, τὰ προαναφερθέντα ἢ προλεχθέντα (σελίδες 75, 384, 518, 632, 154, 375, 204, 476, 288, 353, 363, 461, 433, 539, 748). Τὸ ἴδιον πράττει καὶ διὰ τὰ ἐπόμενα, προεξαγγέλλων τὰ ὅσα θὰ ἀναφεροῦν ἐκεῖ (σελίδες 56, 84, 56, 158, 441, 534μ 543μ 664, 748). Ἄορίστως ἀναφέρεται διὰ τὰ ἀλλαχοῦ εἰς τὸ ἔργον του γραφόμενα (σελίδες 194, 354, 476, 508). Γίνεται δὲ ἀναφορὰ καὶ εἰς τὰ σήμερον κρατοῦντα (σ. 111 καὶ ἀλλαχοῦ).

Μέρος Β', Ὁ ἀρχιμανδρὶτης Σεραφεῖμ-πρῶτος ἡγούμενος τοῦ πατριαρχικοῦ Μετοχίου (1881-1893), σελίδες 141-230. Προκειμένου περὶ τοῦ ἀντικειμένου ἐρευνῆς ἢ συναφῶν πρὸς αὐτὸ σημείων χρησιμοποιοῦνται αἱ ἐκφράσεις: «πρόβλημα» (πολλάκις), σελίδες 234-235, 237, 252, 331, 350, 434, 437, 502-503, 589, 624, 639-640, 649, 673, 675, 677, 719, 748· «θέμα», σελίδες 332, 353, 435, 439, 667, 704, 707, 719· «ζήτημα», σελίδες 354, 473, 518· «τομεῖς», σ. 473.

Μέρος Γ', Οἱ προσωρινοὶ καὶ κατ' ἀνάθεσιν ἡγούμενοι τοῦ μετοχίου (1888-1898), σελίδες 231-273. Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν οἱ: 1. Ἀρχιμανδρὶτης Προκόπιος, ἡγούμενος τοῦ μετοχίου τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Μόσχαν (1 Αὐγούστου—5 Ὀκτωβρίου 1892). 2. Ἀρχιμανδρὶτης Ἀρσένιος Ἀγγελίδης (22 Ὀκτωβρίου 1888, ὡς βοηθὸς ἡγουμένου, καὶ 5 Σεπτεμβρίου 1892—4 Σεπτεμβρίου 1893, ὡς προσωρινὸς ἡγούμενος). 3. Ἱερομόναχος Ἀνθιμος Ἰβηρίτης (5 Νοεμβρίου 1892—1 Μαρτίου 1898).

Μέρος Δ', Ὁ ἀρχιμανδρὶτης Ἰάκωβος Βατοπεδινός, κορυφαῖος τῶν ἡγουμένων τοῦ Μετοχίου—Ἀκμὴ τοῦ Μετοχίου (1894-1924), σελίδες 275-626. Τὸ μεγαλύτερον εἰς ἀριθμὸν σελίδων καὶ εἰς περιεχόμενον Μέρος. Ὁ συγγραφεὺς ἐνόησε μᾶς προσκαλεῖ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ θέματος (σ. 332), ἐνῶ ἄλλοῦ ἀποφεύγει νὰ ἐμβῆ εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ προβλήματος (σ. 708).

Μέρος Ε', Ὁ ἀρχιμανδρὶτης Βασίλειος Βατοπεδινός, διάδοχος τοῦ Ἰακώβου—Ἡ τελευταία φάσις τῆς λειτουργίας τοῦ Μετοχίου (1924—3 Σεπτεμβρίου 1934), σελίδες 627-760. Εἰς τὰς σελίδας 756-760 ἐκτίθεται μία σειρά σοβαρῶν σκέψεων, αἱ ὅποια θὰ ἠδύναντο εὐκόλως (ἴσως) νὰ ἀποτελέσουν τμῆμα τοῦ εἰς τὴν συνέχειαν Ἐπιλόγου, σελίδες 761-764. Ἀπὸ τὴν τοιαύτην προφορὰν μιᾶς λαμπρᾶς ὑπηρεσίας τῶν βατοπεδινῶν πατέρων πρὸς τὴν μητέρα Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν προβάλλει ἀσφαλῶς ἡ ἀνάγκη διὰ τὴν συγγραφήν μιᾶς μελέτης περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Ἁγίου Ὄρους πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, τὴν πνευματικὴν καὶ διοικητικὴν αὐτοῦ ἀρχήν, εἴτε αὐτοτελοῦς εἴτε εἰς τὰ ἐπὶ μέρους.

Εἰς τὴν ἐργασίαν περιέχονται ἀκόμη: Περίληψις Ξενογλωσσος, σελίδες 765-771· Παράρτημα, σελίδες 773-803 καὶ Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων, σελίδες 805-838.

Ἡ ἐξ 800 (καὶ πλέον) σελίδων ὀγκώδης ἐργασία, εἰς πολλοὺς τομεῖς πρωτότυπος,

καὶ φέρουσα τὰ ἀνάλογα ἐπιστημονικὰ γνωρίσματα, ἀναλύει ἓνα σημαντικὸν καὶ νευραλγικὸν τομέα εἰς τὰς διορθοδόξους σχέσεις καὶ ἰδίως τῶν Ἐκκλησιῶν ΚΠόλεως καὶ Μόσχας. Ὁ γράφων συγχαίρει τὸν πανοσ. Δευτερεύοντα, ἀγαπητὸν του μαθητὴν, διὰ τὴν λήψιν τοῦ διπλώματος τοῦ διδάκτορος τῆς Θεολογίας καὶ τοῦ εὐχεται συνέχισιν τῶν ἀκαδημαϊκῶν-ἐπιστημονικῶν του ἐπιδόσεων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἡ «Διδασκαλία Χριστιανικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν»*, ἀγνωστὸ αὐτόγραφο ἔργο (1780) τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου, «Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά», τ. Γ', 1990, σελ. 96.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη ἐπάνω στὰ χειρόγραφα καὶ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία, πού τοποθετεῖ τὸ παραπάνω ἔργο τοῦ Ἀθηναίου λογίου καὶ διδασκάλου Ἰωάννου Μπενιζέλου (1735 ci-1807), γνωστοῦ κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο του «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν». Στὴν ὑποδειγματικὴ ὄντως μελέτη τοῦ καθηγητοῦ κ. Μανούσακα φωτίζεται τὸ θέμα-πρόβλημα καὶ ἀποκαθίσταται ἡ ἀλήθεια καὶ πατρότης ἐνὸς ἔργου σημαντικοῦ, πού τὸ οἰκειοποιήθηκε καὶ τὸ σφετερίστηκε κάποιος φιλόδοξος τῆς ἐποχῆς — καὶ τότε, ἀλήθεια, ἔλειψαν οἱ ἀπατεῶνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους... Ὁ σ. μᾶς δίνει, συστηματικά, ὅλες τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ συγγραφέα τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ἴδιο ἔργο καὶ τὴν τύχη του. Εἰδικώτερα, στὸ ἀ' κεφάλαιο ἐξετάζει τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἰω. Μπενιζέλο (στὰ 1780-81), τὶς πηγές του, τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ θέση του ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἔργα τοῦ εἴδους του. Στὸ β' ἀναφέρεται στὶς μάταιες προσπάθειες τοῦ Μπενιζέλου καὶ τῶν φίλων του γιὰ τὴν ἐκτύπωσή του (1781-82), ἐνῶ στὸ γ' ἐκθέτει τὴν τύχη τοῦ ἔργου στὰ κατοπινα ἔτη, δηλαδὴ τὴν ἀντιγραφὴ (1830) καὶ ὕστερα τὴν ἰδιοποίησιν καὶ τὴν ἐκδόσιν του (1841) ἀπὸ κάποιον Προκόπιο Δενδρινὸ (1773-1848), ἱερομόναχο τοῦ Ἁγ. Ὁρους, ἱεροκήρυκα καὶ διδάσκαλο μὲ δραστηριότητα καὶ συγγραφικὴ δράσιν ὑποπτης ποιότητος — ἄσχετον ἐντελῶς μὲ τὴν γνωστὴ οἰκογένεια τῶν λογίων Δενδρικῶν τῆς Ἰθάκης.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε, ἀκόμη, πὼς ἡ σπουδαιότατη αὐτὴ μελέτη πλουτίζεται μ' ἓνα Παράρτημα, ὅπου ὁ σ. δημοσιεύει τὸν πρόλογο τῆς «Διδασκαλίας Χριστιανικῆς», καθὼς καὶ ὅλη τὴν αὐτόγραφη ἀλλήλογραφία μεταξὺ Ἰω. Μπενιζέλου καὶ Δωροθέου Βουλησμά γιὰ τὸ ἔργο, μὲ πλούσια κατατοπιστικὰ ἱστοριοφιλολογικὰ καὶ παλαιογραφικὰ σχόλια.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Μ. Ι. Μανούσακας, *Πέντε ἀγνωστα στιχογραφήματα τοῦ Ὁρθόδοξου θρησκευτικοῦ θεάτρου ἀπὸ τὴ Χίο (ιζ' αἰ.)*, ξαναφερμένα στὸ φῶς ἀπὸ ἀφανισμένο χειρόγραφο, «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», ἔτος 1989, τ. 64, Ἀθῆναι 1990, σελ. 316-335.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν τῶν πέντε αὐτῶν «ἐμμέτρων θρησκευτικῶν δραματίων», πού ἐτοιμάζει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μανούσακας μὲ τὸν θεατρολόγο καθηγητὴ κ. Β. Ποῦχχερ, ὁ πρῶτος μᾶς δίνει, στὴ σύντομη αὐτὴ ἀνακοίνωσή του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὅλες τὶς σχετικὲς πληροφορίες μὲ τὴν περιπέτεια τοῦ χειρογράφου, τὰ πέντε θεατρ. στιχογραφήματα καὶ χρησιμώτατες παρατηρήσεις γιὰ τὰ ἔργα καὶ τὴ σημασία τους. Ἡ ἐκδόσιν τῶν ἔργων, πού μαρτυροῦν μὲ τὸν τρόπο τους τὴ μεγάλη ἐπίδρασιν πού ἄσκησε τὸ Κρητικὸ Θέατρο καὶ ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία γενικώτερα στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο, ἀναμένεται μὲ

πολὸν ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεάτρου καὶ τῆς Λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς-θεολογικούς κύκλους, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ ἔργα ποὺ γράφηκαν ἀπὸ συγγραφεῖς ὀρθοδόξους, ἀπὸ ἀντίδραση μᾶλλον πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴ προπαγάνδα μέσω τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τῆς ἐποχῆς τοῦ ις'-ιζ' αἰ.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Δ η μ. Ζ. Σ ο φ ι α ν ο ὦ, 'Ο ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης, Ἀθήνα 1990, «Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά», τ. Γ', 1990, σελ. 97-214 + ΚΓ' πίν.

Ὁ γνωστὸς βυζαντινολόγος καὶ Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Δημ. Ζ. Σοφιανός, γνώστης ζηλευτὸς τῶν ἁγιο-λογικῶν καὶ παλαιογραφικῶν θεμάτων τῆς Θεσσαλίας καὶ εἰδικώτερα τῶν ἱερῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, μᾶς προσφέρει μιὰ σφαιρικὴ μελέτη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλῖου Λαρίσης. Ὑστερ' ἀπὸ πλούσια Εἰσαγωγικά καὶ ἱστορικο-φιλολογικὰ προλεγόμενα, ἐκδίδει ὄλα τὰ ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ καὶ ὕμολογικὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἅγιο Ἀχιλλῖο, ἐπὶ τῇ βάσει ὅλης τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Συγκεκριμένα ἐκδίδει α) τὸν ἀνέκδοτο ἀρχικὸ Βίο (θ' αἰ.), β) τὴ μεταγενέστερη Διασκευὴ του (ιγ' αἰ.), γ) ἀνέκδ. Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (τοῦ 843 - 845), δ) ἀνέκδοτα Στιχηρὰ (ιδ' αἰ.), ε) ἀνέκδ. Κανόνα τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου τοῦ Μεγ. Ρήτορος (ιε'-ις' αἰ.) καὶ ς') ἀνέκδ. Ἀκολουθία κοινὴ γιὰ τοὺς ἁγ. Ἀχιλλῖο Λαρίσης καὶ Οἰκουμένιο Τρίκκης τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου (τοῦ 1683). Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ὕμνων καὶ ἡ πλούσια τεκμηρίωσις καὶ βιβλιογραφία κάνουν πρᾶγματι πολὺτιμη καὶ αὐτὴ τὴν προσφορὰ τοῦ κ. Σοφιανοῦ, ποὺ τιμᾷ τὴν ἑλληνικὴ βυζαντινολογία.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Δίπτυχα, τ. Ε' (ἐκδ. Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν), Ἀθῆ-
ναι 1991-92, σελ. 284+32 πίν.

Μόλις ἐτέθη σὲ κυκλοφορία ὁ Ε' τόμος τῶν Διπτύχων (ὁ Α' τόμος ἐξεδόθη τὸ 1979), ἐνῶ πληροφοροῦμαι πῶς σύντομα θὰ δοθεῖ παράλληλα καὶ ὁ Γ' τόμος τῶν «Παραφύλλων» τῶν Διπτύχων, ποὺ ἔχει τίτλο «Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα». Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία, Ἀθήνα 1991). Τὰ «Δίπτυχα», ποὺ διευθύνονται ἀπὸ Ἐπιτροπὴ τῶν Καθηγητῶν Ἀθ. Δ. Κομίνης, Βλασ. Ἰω. Φειδᾶ καὶ Σπυρ. Ν. Τρωιάνου δίνουν τὴν εὐκαιρία σ' ἓνα μέγαν ἀριθμὸ νέων βυζαντινολόγων νὰ δημοσιεύσουν τίς ἐπιστημονικὲς μελέτες τους καὶ νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὸ διεθνὲς κοινὸ τῶν συναδέλφων τους. Οἱ μελέτες δημοσιεύονται στὰ ἑλληνικὰ ἢ στὶς βασικὰς ξένες γλώσσες τῆς βυζαντινολογίας, ἀκολουθοῦνται δὲ πάντοτε ἀπὸ μιὰ περιλήψη (σὲ ἄλλη γλῶσσα), καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς πίνακες (εἰκόνων ἢ χειρογράφων) ποὺ γιὰ ἐπιστημονικοὺς λόγους συνοδεύουν τὰ κείμενα.

Εἶναι χρήσιμο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τῆς «Θεολογίας» νὰ δώσουμε τὰ περιεχόμενα τοῦ Ε' τόμου, ποὺ τὴν ἐπιμέλειά του εἶχε ὁ Καθηγητὴς Ἀθ. Δ. Κομίνης: Ν. Γκιολέζ, Παρατηρήσεις στὸ εἰκονογραφ. πρόγραμμα τοῦ τροῦλου ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ θ' αἰ. (σελ. 5-32). Περσεφ. Παγανέρη-Ἀντωνίου, Τὰ βυζαντινὰ ἐπιγράμματα τῶν κωδικῶν Βατοπεδίου 36, Marc. Gr. 507 καὶ Ζαγορᾶς 115 (33-58). Φωτ. Δημητράκοπούλου, Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἐντυπο βιβλίο. Οἱ περιπτώσεις δύο λογίων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (59-86). Tilem. C. Lounghis, Un empire romain devant la féodalisation. Remarques sur l'emploi du terme εἰρήνη

au XIe siècle (87-95). Alex. G. S. Savvides, On the armenian-georgian-byzantine family of Apocapes (Abukab) in the 11th century (96-104). Σ τ. Λ α μ π ά κ η, «Πλοῖτα» καὶ ἔχι «Ξυλεία». Συμβολή στὴν ἔρμηνεῖα χωρίου τῆς «Ἐπιδημίας Μάζαρι ἐν Ἄδου» (105-109). Ε. Γ. Τ σ ι ώ ν α, Μία μαθηματικὴ ἀνάλυση τῆς χρονικῆς διάρκειας παραμονῆς στὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Ἱστοριομετρικὴ ἀνάλυση (110-125). C. P. Kyri-ris, Bicameralism in medieval Cyprus 1192-1489 (126-148). Ἰ. Δ. Π ο λ έ μ η, Δύο ἀνέκδοτοι Κανόνες πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, ποιήματα Ἰωάννου τοῦ Σγουρῆ (149-171). Μ. Ἀ σ π ρ ᾶ - Β α ρ δ α β ά κ η, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας Μεσοχωρίτισσας στὶς Μόλλες Λασιθίου Κρήτης (172-250). Χ ρ ι σ τ ί ν α ς. Γ. Ἀ γ γ ε λ ί δ η, De Aelia Pulcheria Augusta eiusque fortuna (251-269). Β α σ ι λ. Ν. Β λ υ σ ί δ ο υ, Σχετικά μὲ τὴν πρεσβεία τοῦ Φωτίου «Ἐπ' Ἀσσυρίους» (270-279).

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Λίνου Πολίτη, *Κατάλογος Χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (ἐπιμέλεια-συμπληρώσεις: Π. Σωτηροῦδη καὶ Α. Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδη), Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 132+32 πίν.

Ὁ πρῶτος πυρήνας χειρογράφων τοῦ Πανep. Θεσσαλονίκης ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἀπὸ τὸ 1932 (τὸ Παν/μιο ἰδρύθηκε τὸ 1925), καὶ σιγά-σιγά ὁ ἀριθμὸς μεγάλωνε —καὶ μεγαλώνει—, ἄλλοτε ἀπὸ δωρεὰς καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἀγορὰς χφφ. Κατὰ καιροὺς δημοσιεύτηκαν διάφορες περιγραφὰς αὐτῶν τῶν χφφ. Ὅμως, ἀπὸ τὸ 1948, πού ὁ Λ. Πολίτης γίνεται Καθηγητὴς ἐκεῖ, ἡ συγκέντρωση χφφ καὶ ἡ ἐπιμέλεια γιὰ τὴ συντήρησή τους, περιγραφὴ, φύλαξη κ.λπ. γνωρίζει ἓνα ρυθμὸ πιδ ἔντονο. Ἔτσι ἔχουμε σήμερα 113 χφφ στὸ Παν/μιο Θεσσαλονίκης, πού γιὰ τὰ πιδ πολλὰ τους (86) μᾶς ἄφησε τὴν περιγραφὴ ὁ ἀείμνηστος Λ. Π ο λ ί τ η ς. Γιὰ πέντε χφφ, πού ἀποδόθηκαν στοὺς κατόχους των (βλ. περιγραφὴ χφ 61), ἔχουμε ἔπισης στὸ τέλος τὴν περιγραφὴ (σελ. 109-112), ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν Πολίτη. Γιὰ τ' ἄλλα χφφ, πού ἐν τῷ μεταξύ ἀποκτήθηκαν ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, ἡ περιγραφὴ —ὅπως μᾶς πληροφορεῖ στὴν κατατοπιστικὴ Εἰσαγωγὴ ὁ Καθηγητὴς κ. Γ. Μ. Παράσογλου— ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδόσεως, δηλ. τὸν κ. Π. Σ ω τ η ρ ο ὄ δ η καὶ τὴν κ. Α. Σ α κ ε λ λ α ρ ί δ ο υ - Σ ω τ η ρ ο ὄ δ η, οἱ ὁποῖοι (σὲ συνεργασία καὶ συμφωνία μὲ τὴν φιλόλογο κ. Μαρία Πολίτη, κόρη καὶ βοηθὸ τοῦ ἀειμνήστου Πολίτη) συμπλήρωσαν τὰ κενὰ στὰ προσωπικὰ χειρόγραφα καὶ στὶς διάφορες σημειώσεις καὶ δελτία τοῦ Καταλόγου τοῦ ἀλησιμόνητου Καθηγητοῦ. Ὁ κ. Παράσογλου, πού εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς ἐργασίας, ἐκθέτει ἀναλυτικὰ στὴν Εἰσαγωγὴ τὸν τρόπο τῆς περιγραφῆς τῶν χφφ, ὅπως δηλ. εἶχε καταλήξει ὁ Πολίτης μὲ τὴν πολυετῆ πείρα του, καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενον καὶ γιὰ τὰ παλαιογραφικὰ-κωδικολογικὰ στοιχεῖα. Πολύτιμα εἶναι τὰ 5 ἀναλυτικὰ εὑρετήρια στὸ τέλος (σελ. 113-132), πού διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη-χρήστη τοῦ Καταλόγου. Ἄξιζον συγχαρητήρια οἱ κοπιᾶσαντες γιὰ τὴν τόσο χρήσιμη καὶ τόσον ὥραια αὐτὴ ἐκδοση.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Pacomio e i suoi discepoli. Recole e scritti. Introd., traduz. e note a cura di Liza Cremaschi), Ed. Qiquajon, Comunità di Bose 1988, pp. 470.

Πέρ' ἀπὸ τοὺς Κανόνες, ὅπου στήριζε τὴν μοναστικὴ κοινωνία-κοινότητά του ὁ Παχώμιος, ἐκδίδονται στὸν ὀγκώδη αὐτὸ τόμο, σὲ ἰταλικὴ μετάφραση, διάφορα ἀγιολογικὰ κείμενα (βίοι, κατηχήσεις, ἐπιστολές, ἀποφθέγματα, ἀποσπάσματα) ἀπὸ τὸν Παχώμιο καὶ τοὺς κυριώτερους μαθητὰς του Θεόδωρο καὶ Ὁρσίσιο. Σὲ ἄλλα τὰ κεφάλαια προηγούν-

ται εἰσαγωγικὰ σημειώματα, μὲ ὑποσημειώσεις καὶ βιβλιογραφία (ἔξω ἀπὸ τῆ γενική, ποὺ δημοσιεύεται στὸ τέλος, σελ. 429-438). Στὸ τέλος καταχωρίζονται χρήσιμοι ἀναλυτικοὶ πίνακες (προσώπων, τόπων, βιβλ. χωρίων κ.λπ), καθὼς καὶ συντομογραφίες καὶ Sigla. Γιὰ ἰταλόφωνο κοινὸ ἔργο χρησιμώτατο, μιά ποὺ μᾶς γνωρίζει τίς ρίζες καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ πρώτου ἀναχωρητικοῦ μοναχισμοῦ.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Amore de bello (studi sulla Filocalia), ediz. Qiquajon, Comunità di Bose 1991, pp. 294.

Πρόκειται γιὰ τὰ Πρακτικά ἑνὸς σημαντικοῦ Συμποσίου, ποὺ ἔγινε στὴ Ρώμη τὸ 1988, μὲ θέμα τὴ Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῆς καὶ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα τῆς —φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ— ὅπως ἀντιμετωπίστηκαν στὴν Ἑλλάδα, στὴ Ρωσία, στὴν Οὐκρανία καὶ στὴ Ρουμανία, ὅπου κυκλοφόρησαν ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις τῆς. Μετὰ τὸν Πρόλογο τοῦ Olivier Raquez, ἀκολουθοῦν (ἰταλιστὶ ὄλες) οἱ μελέτες τῶν διαφόρων συνέδρων. Α'. T o m a s S p i d l i k, 'Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς Φιλοκαλίας σήμερα (σελ. 9-24). K a l l i s t o s W a r e, Μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ πνευματικότητα τῆς Φιλοκαλίας; (25-52). E m m a n. L a n n e, Κασσιανὸς ὁ Ρωμαῖος, μαθητὴς τοῦ Εὐαγγερίου Ποντικοῦ: ἕνας σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ Μοναχισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως (53-77). A n t o n i o R i g o, Νικηφόρος ὁ Ἐσχαστὴς (γ' αἰ.): μερικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο (79-119). G e r. P o d s k a l s k y, Ἑλληνο-καθόλικοι καὶ Ἑλληνορθόδοξοι θεολόγοι τῆς Τουρκοκρατίας (ιε'-ιη' αἰ.) καὶ ὁ παλαμικὸς Ἐσχασμὸς (121-134). E n r i c o M o r i n i, Τὸ κίνημα τῶν «Κολλυβάδων». Νέα ἀνάγνωση τῶν πρὸ σημαντικῶν κειμένων γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῶν Ἑλληνορθόδοξων στοὺς ιη'-ιθ' αἰ. (135-177). E l. C i t t e r i o, Ἡ φιλοκαλικὴ σχολὴ τοῦ Παΐσιου Βελτισκόφσκυ καὶ ἡ Φιλοκαλία Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου. Μία σύγκριση (179-207). S a m. K h a l i l S a m i r, Ἐνα φιλοκαλικὸ κείμενο γιὰ τὴν προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ σ' ἕνα ἀραβο-κοπτικὸ μεσαιωνικὸ χειρόγραφο (209-239) M i c h. V a n P a r y s, Ἡ Φιλοκαλία στὴ ρωσικὴ μετάφραση Θεοφ. τοῦ Ἐγγλεῖστου (241-276). S o p h i a S e n y k, Ὁ Ἐσχασμὸς στὸν κόσμον τῆς Οὐκρανίας πρὸ τοῦ Παΐσιου Βελτισκόφσκυ: μαρτυρίες τῆς μοναστικῆς φιλολογίας (277-290). — Μερικὲς εἰσηγήσεις ἴσως θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ μεταφραστοῦν καὶ στὴ γλῶσσα μας.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

A t h a n. E. K a r a t h a n a s s i s, *L' Hellénisme en Transylvanie* (L' activité culturelle, nationale et religieuse de compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles), Institute for Balkan Studies, Thessalonique 1989, pp. 232.

Τὸ «Ἰνστιτούτο Βαλκανικῶν Σπουδῶν» (παράλληλα μὲ τίς ἄλλες δραστηριότητες τοῦ I. M. X. A.) συνεχίζει τὸ ἐθνωφελεὲς ἔργο του, μὲ τίς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες τῶν ἐκλεκτῶν συνεργατῶν του, στὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας μας, τὴ Θεσσαλονίκη. Στὸν παρόντα τόμον, ποὺ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ γνωστοῦ ἐρευνητοῦ καὶ καθηγητοῦ Ἰθάν. Καραθανάση [ὁ ὁποῖος — ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες σημαντικὲς ἐργασίες του, μᾶς ἔδωκε πρὶν λίγα χρόνια κι ἄλλη σχετικὴ μελέτη: Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία, 1670-1714, Θεσ/νίκη 1982, ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ I. M. X. A.], ἀνασταίνεται μπροστὰ μας ἕνας δλόκληρος κόσμος τοῦ ἔνδοξου ἑλληνικοῦ παρελθόντος μας στὶς ἀνατολικο-εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Συγκεκριμένα ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Τρανσυλβανίας, ὅπου (στὸ Sibiu καὶ στὸ Brasov)

οὐ «Ἕλληνες ἔπαιξαν σπουδαιότατο ρόλο στὴν οἰκονομικὴ -ἐμπορικὴ, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας αὐτῆς, ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο οἰκονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν κινήσεων μεταξὺ Αὐστρο-Οὐγγαρίας, στὴν ὁποία καὶ ἀνήκε καὶ στὶς ἄλλες χώρες τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ὁ σ. φωτίζει τὶς δραστηριότητες τῶν ἐκεῖ ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν κοινοτήτων καὶ ἀξιολογεῖ, βάσει τῶν πηγῶν (καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀγνώστων καὶ ἀνεκδότων ἀκόμη Ἀρχείων) τὴ σπουδαία συμβολὴ τους στὴν πολιτιστικὴ, ἔθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ. Εἶν' εὐτύχημα ποὺ τέτοια ἱστορικὰ ἔργα ἐκδίδονται καὶ στὶς βασικῆς εὐρωπαϊκῆς γλῶσσες (τὰ γαλλικὰ τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι πράγματι ἔξοχα), ὥστε νὰ γνωρίζουν καὶ οἱ ξένοι ἐπιστήμονες τὶς κατακτήσεις καὶ τὶς θέσεις τῶν ἑλλήνων συναδέλφων τους. Σὲ Παράρτημα ἐκδίδονται (σελ. 192-212) μερικὰ ντοκουμέντα στὰ ἑλληνικὰ καί, στὸ τέλος, λεπτομερῆς Εὐρετήριο - ἑλληνικὸ καὶ ξενόγλωσσο.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Εὐτυχία Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, *Ἀχειροποίητος, ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου*, I. M. X. A., Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 50+24 πίν.

Ἐνας χρησιμώτατος ὁδηγὸς (στὴν εἰδικὴ σειρά Ὀδηγῶν τοῦ I. M. X. A. γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης), γραμμένος ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀρχαιολόγο κ. Εὐτυχία Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, ποὺ μᾶς φωτίζει μὲ υπεύθυνο ἐπιστημονικὰ καὶ λογοτεχνικὰ χαριτωμένο τρόπο τὸ μεγάλο ναὸ τῆς Ἀχειροποιήτου, στὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἔκδοση, σὲ μικρὸ καὶ πρακτικὸ σχῆμα, εἶναι ὀπλισμένη μὲ κατόψεις καὶ σχέδια, μὰ καὶ μὲ πολλὰ εἰκόνες ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ἢ ζωγραφικὰ (ἰδίως τὰ ψηφιδωτὰ) ἀριστουργήματα τοῦ Ναοῦ. Ἡ μόνη ἀνορθογραφία τοῦ βιβλίου εἶναι τὸ... μονοτονικό, ποὺ ἐνῶ δὲν προσφέρει καμμιά εὐκολία, συμβάλλει στὸ ἀδυνάτισμα τῆς γλωσσικῆς μας παραδόσεως. Τὸ I. M. X. A. θὰ πρέπει νὰ προσέξει κάποτε τὸ θέμ' αὐτό, καὶ ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ του πλευρά.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἄννας Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου — Χριστίνας Τουφεξή - Πάσχου, *Κατάλογος Μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Β', Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης γ' - ε' αἰῶνος, Γραφεῖο δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1985, σελ. 288+550 εἰκ.

Κάπως καθυστερημένα ἔφτασε στὰ χέρια μου ὁ λαμπρὸς αὐτὸς τόμος, ποὺ ὀφείλεται στὸ μόχθο τῶν δύο βυζαντινολόγων κυριῶν Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου καὶ Τουφεξή - Πάσχου, ποὺ εἶχαν συντάξει καὶ τὸν Α' τόμο τῆς ἴδιας σειρᾶς (Ἀθῆναι 1978), τὸν ὁποῖο εἶχε παρουσιάσει ἀπὸ τὶς στήλες τῆς «Θεολογίας» ὁ διαπρεπὴς γάλλος κωδικολόγος-παλαιογράφος καὶ ἑλληνιστῆς κ. Charles Astruc. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἔργου εἶναι τέτοιο καὶ τόσο, ποὺ ἀξίζει, ἔστω καὶ μὲ κάποια καθυστέρηση, νὰ τὸ παρουσιάσουμε ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ περιοδικοῦ μας. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μ. Κατζηδάκης, ἡ ἰδέα τοῦ μακρόπνοου αὐτοῦ προγράμματος, τῆς ἐκδόσεως δηλ. αὐτῆς τῆς σειρᾶς τῶν Καταλόγων, ὀφείλεται στὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Διον. Ζακυθινό, ποὺ ἔγινε στὴ συνέχεια δεκτὴ ἀπὸ τὴ Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας. Πρόκειται γιὰ μνημειώδη ἔκδοση ποὺ φέρνει στὸ φῶς ἕναν ἀπροσμέτρητος καλλιτεχνικῆς ἀξίας πνευματικὸ ἠθσαυρό, ποὺ βρίσκεται στὰ παλιὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης (κυρίως σὲ κώδικες Καινοδιαθηκικούς), ποὺ ἀποτελοῦν «γνησιώτατα τεκμήρια τῆς βυζαντινῆς δημιουργικῆς τεχνικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας» (σελ. 5). Δικαιολο-

γημένα ὁ κ. Χατζηδάκης ἐπαινεῖ τὴν ποιότητα τῶν κειμένων-περιγραφῶν τῶν ἐν λόγῳ κωδίκων καὶ μικρογραφιῶν τοὺς ἀπὸ τῆς δυο βυζαντινολόγους ἐρευνητρίες, ποὺ ἀναφέραμε πῶς πάνω, (γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐνημερότητά τους καὶ γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν πληροφοριῶν καὶ παρατηρήσεων ποὺ περιέχουν» (ὅπ. π.).

Ὁ Β' τόμος τοῦ ἔργου, ποὺ ὀλοκληρώθηκε ὕστερ' ἀπὸ ἕξι χρόνια κοπιώδεις ἐρευνες, περιλαμβάνει τὴν λεπτομερῆ περιγραφή καὶ παρουσίαση 74 κωδίκων (Εὐαγγελίων καὶ Εὐαγγελισταρίων) ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν ιγ' ἕως τὸν ιε' αἰῶνα. Ἡ περιγραφή τῶν κωδίκων καὶ τῶν πολυτίμων ἀπὸ καλλιτεχνικὴ καὶ θρησκευτικὴ πλευρὰ μικρογραφιῶν γίνεται μὲ τὴν ἴδια φροντίδα καὶ τὸν ἴδιο ζῆλο ποὺ ἔγινε ἀπὸ τῆς συγγραφεῖς στὰ χειρόγραφα τοῦ Α' τόμου. Ἡ μόνη διαφορὰ παρατηρεῖται στὴ γλῶσσα: ἐδῶ ἔχουμε πιά μιὰ στρωτὴ καὶ ἀπλὴ δημοτικὴ, χωρὶς ἐκζητήσεις καὶ δυσκαμψίες.

Δὲν φεῖδονται κόπους καὶ χρόνο γιὰ τὴν πληρέστερη καὶ τελειότερη παρουσίαση τοῦ ἔργου τοὺς οἱ δυο συγγραφεῖς μας. Ἡ παρουσίαση τῶν κωδίκων γίνεται μὲ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ μᾶς δίνει τὰ ἀπαραίτητα κωδικολογικὰ στοιχεῖα, τὴ χρονολόγησι τῶν μικρογραφιῶν (ποὺ συχνὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπ' τὴ χρονολόγησίν τους ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητάς), μαζὶ μὲ τ' ἄλλα στοιχεῖα τοῦ κώδικα (ἡ ὕλη, τὸ μέγεθος, ὁ ἀριθμὸς φύλλων, στίχων, στηλῶν, ἡ γραφή, τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ, ἡ στάχωση). Καταγράφονται, μὲ χρονολογικὴ σειρὰ, κολοφῶνες κ' ἐνθυμήσεις —ἐνίοτε φοβερὰ «δυσξέμβλητα»— καὶ δηλώνεται ἡ προέλευσι τοῦ χειρογράφου. Ἀκολουθεῖ ἡ βιβλιογραφία (κατάλογοι καὶ μελετήματα γιὰ τὰ ἐν λόγῳ χφφ) καὶ ἔπονται τὰ σημαντικώτερα μέρη τῆς ἐργασίας, δηλ. ἡ περιγραφή τῆς εἰκονογραφίσεως (Εὐαγγελιστές, Εὐαγγελικὲς σκηνές, Κανόνες ἀντιστοιχίας, Ἐπίτιτλα καὶ Πρωτογράμματα) καὶ οἱ παρατηρήσεις τῶν δύο Συγγραφέων στὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τῆς μικρογραφίσεως κάθε χφ καὶ τὴ σύγκρισσι τῶν μικρογραφιῶν μὲ ἄλλες συγγενεῖς παραστάσεις.

Ἡ καλλιτεχνικὰ κ' ἐπιστημονικὰ λαμπρὴ αὐτὴ ἔκδοσι, ποὺ τιμᾷ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τῆς δυο ἐκλεκτὲς βυζαντινολόγους ποὺ τὴν ἔφεραν εἰς πέρας, δικαιολογοῦν τὴν εὐχὴ καὶ τὴν ἐλπίδα: γρήγορα νὰ τελειώσῃ καὶ νὰ κυκλοφορήσῃ καὶ ὁ τρίτος τόμος τῆς σειρᾶς, ποὺ ἡ Ἀκαδημία ἔχει ἀναθέσει στὶς ἴδιες συγγραφεῖς.

II. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Νίκου Ζία, *Φώτης Κόντογλου, ζωγράφος*, Ἔκδ. Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1991, σελ. 170+458 πίν.

Ἐπὶ τέλους, μποροῦμε νὰ πανηγυρίσουμε τὴν ἔκδοσι τοῦ ἔργου ποὺ χρόνια τώρα περιμέναμε γιὰ τὸν μεγάλο πρωτομαίστορα, τὸν Φ. Κόντογλου, ποὺ ἐτοίμαζε ἀπὸ πολὺν καιρὸ, ὁ καταλλήλοτερος γι' αὐτὸ τὸ κατόρθωμα, ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν κ. Νίκος Ζίας. Κ' εὐτυχῶς, ποὺ βρέθηκε γενναῖοδωρος χορηγός, ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, γιὰ νὰ βγεῖ ὁ ἐξαισιος αὐτὸς τόμος, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὰ ἱστορικὰ-τεχνοκριτικὰ-αἰσθητικὰ-καλλιτεχνικὰ θέματα τοῦ Κόντογλου, μὲ βάση ὅλη τὴν ὡς τώρα βιβλιογραφία, καὶ βαθύτατη γνώσι καὶ μελέτη τοῦ σύνολου ἔργου (λογοτεχνικοῦ καὶ ἀγιογραφικοῦ), ἀλλὰ καὶ μιὰ εὐρύτατη (μουσεῖο πραγματικὸ, θησαυρὸς ἀμύθητος!) τεκμηρίωσι, μὲ τὴν παρουσίασι τοῦ ζωγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κόντογλου, μὲ ἀσπρόμαυρους καὶ πολύχρωμους πίνακες, ποὺ τὴν ἐκτύπωσή τους ἐπιμελήθηκε ὁ ἐκλεκτὸς ζωγράφος κ. Γ. Μανουσάκης. Ὁ σ. ἐξετάζει μὲ τὸ μάτι τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τὸ κοσμικὸ καὶ τὸ ἀγιογραφικὸ ἔργο τοῦ Κόντογλου. Δίχως ἀνεδαφικοὺς διθυράμβους καὶ δίχως ἀπονευρωμένες καὶ νερόβραστες μεμψιμοιρίες. Ἡ ρωμαλέα μορφὴ καὶ τὸ πνευματικώτατο ἔργο τοῦ μεγάλου Δασκάλου δίνονται στὶς ἄλλ-

θινές τους διαστάσεις. Ἔχουν βεβαίως γράψει πολλοὶ βιβλία γιὰ τὸν Κόντογλου (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ ὑπογράφόμενος, ἕνα στὶς ἐκδόσεις «Γῆνος» κ' ἕνα στὶς ἐκδόσεις «Ἀρμός», τελευταῖα), μὰ τοῦτο τὸ μεγάλο καὶ σὲ μεγάλο σχῆμα πολυσέλιδο βιβλίο ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὰ 25 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ κορυφαίου νεοέλληνα συγγραφέα καὶ ζωγράφου, καθὼς καὶ τὴν καλύτερη ἕως τώρα προσέγγισιν καὶ ἀποτίμησιν τοῦ συνόλου ζωγραφικῶν ἔργων του, σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ζωῆς του. Γράφει ὁ σ. στὴν Ἐἰσαγωγὴ του: «Ἐπιδιώξῃ μας εἶναι ἡ παρουσίαση ἔργων ὄλων τῶν περιόδων τῆς ζωῆς του. Ἔργα ποῦ εἶχαν ξεχαστεῖ, ἢ ἦσαν ἄγνωστα, φυλαγμένα σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, σὲ μοναστηράκια, στὰ εἰκονοστάσια τῶν ταπεινῶν ἀγαπημένων φίλων, ἢ στὰ κατάλοιπα συντρόφων τῆς ὀρθοπληκτικῆς νιότης. Κάποια ἀπὸ τὰ ξεχασμένα δημιουργήματά του ἴσως ξενίσουν ὄσους γνωρίζουν τὸν Κόντογλου μόνον ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφικὴν, ἢ ὅποια μάλιστα, ἐν σχέσει μὲ τὴν ἑκτασὴ τῆς, ἐμφανίζεται στὸ βιβλίο μας κάπως περιορισμένη· προτιμήσαμε νὰ προβάλλουμε ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔργα ἐκεῖνα, ποῦ πιστεύουμε ὅτι ἔχουν ἐκτελεσθεῖ στὸ σύνολο, ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ Δασκάλου, μὲ κάποιες ἀναγκαῖες ἐξαιρέσεις, καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀξιῶς μαθητές του» (σελ. 11).

Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμεινόμεναι πιδὸ πολύ. «Ὅλοι οἱ φιλότεχνοι καὶ ὄλοι οἱ θαυμασταὶ τῆς ἑλληνορθοδόξου παραδόσεως θὰ πανηγυρίσουν τὴν ἐκδοσὴν τοῦ πολυτίμου αὐτοῦ βιβλίου, γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ ὁποίου καὶ ὁ συγγραφέας, καὶ οἱ κληρονόμοι τοῦ Κόντογλου καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, πρέπει νὰ εἶναι ὑπερήφανοι. Ἐνα ἔργο ἀξιοῦ τοῦ Κόντογλου!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν ἸΒ' αἰῶνα (Κανονικὸ Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία). Ἐκδότης: Ν. Οἰκονομίδης. Ἐταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Διπτυχῶν-Παράφυλλα, ἀρ. 3, Ἀθήνα 1991, σσ. 620+13 πίν.

Ὁ δγκώδης αὐτὸς τόμος περιέχει τὰ Πρακτικὰ δύο ἐπιστημονικῶν συναντήσεων (μὲ διεθνή συμμετοχὴ καὶ ἀκτινοβολία), ποῦ ὁργανώθηκαν στὴν Ἀθήνα: ἡ πρώτη 20-22 Ὀκτωβρίου 1989 καὶ ἡ δευτέρα 19-21 Ὀκτωβρίου τοῦ 1990. Τὰ προγράμματα τῶν συναντήσεων αὐτῶν, ποῦ δημοσιεύονται στὸν τόμο, περιλαμβάνουν 38 ἀνακοινώσεις, ἀπ' τὶς ὁποῖες δημοσιεύονται ἐδῶ (τ' ἀναθεωρημένα κείμενα) μόνον 28. Καὶ οἱ δύο συναντήσεις εἶχαν γιὰ θέμα τὸν ἸΒ' αἰῶνα: «Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς Κανονικοῦ Δικαίου καὶ οἱ ἐξουσίες» στὴν πρώτη, καὶ «Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς Κανονικοῦ Δικαίου καὶ ἡ κοινωνία» στὴν δευτέρα. Δεδομένης τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἰβ' αἰῶνος —τὴν ὅποια τονίζει στὸν Πρόλογο τοῦ τόμου ὁ Καθηγητὴς κ. Ν. Οἰκονομίδης— στὴν ἄλλην ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας, καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, οἱ ἐργασίες τῶν δύο αὐτῶν συναντήσεων καὶ οἱ σχετικὲς ἀποτελοῦν συνεισφορὰ πολυτίμη στὴν γνωριμίαν τῶν κυριωτέρων προβλημάτων του καὶ βοηθοῦν τὴν ἐθνικὴν μας αὐτογνωσίαν. Εἶναι χρήσιμο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τῆς «Θεολογίας» νὰ δώσουμε τοὺς τίτλους, τοὺλάχιστον, τῶν πρωτοτύπων αὐτῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων, ποῦ ἀναφέρονται στὸ Κανονικὸ-Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο.

1. Σ. Τρωϊάνου, Πάλλης καὶ Ποτλῆς, σελ. 17-24. 2. I o l i K a l a v r e z o u, Imperial relations with the Church in the Art of the Komnenians, 25-36 (καὶ 13 πίνακες ἐκτὸς κειμένου). 3) H. H u n g e r, Kanonistenrhetorik im Bereich des Patriarchats am Beispiel des Theodoros Valsamon, 37-60. C. G a l l a g h e r, Gratian and Theodore Balsamon: two Twelfth-Century Canonistic Methods Compared, 61-90. Κ. Πιτσάκη, Ἡ ἑκτασὴ τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερῶρου Πατριάρχῃ: ὁ πατριάρ-

χης Ἀντιοχείας στὴν Κων/πολη τὸν ἴβ' αἰῶνα, 91-140. S. Perentidis, Un canon peut-il être périmé? Mentalités et autorité du texte canonique au XIIe siècle, 141-148. Hel. Saradi, Imperial Jurisdiction over Ecclesiastical Provinces: the Ranking of New Cities as Seats of Bishops or Metropolitans, 149-164. G. Dagron, Le caractère sacerdotal de la royauté d'après les commentaires canoniques du XIIe siècle, 165-178. P. Magdalino, Constantinople and the ἔξω χώραι in the time of Balsamon, 179-198. B. Stolte, The Past in Legal Argument in the Byzantine Canonists of the Twelfth Century, 199-210. Ο. Λαμψίδη, Πῶς εἰσάγουν εἰς τὰ κείμενά των οἱ ἐξηγηταὶ τῶν κανόνων τὰς εἰδήσεις διὰ τὸν σύγχρονόν των κόσμον, 211-228. I. Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τῆς 24 Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ, 229-238. H. Bartikian, Βυζαντινὸ κλητορολόγιον στὸν κώδικα τοῦ Ἀρμενίου νομικοῦ Mkhithar Goz (†1213), 239-260. A. Laiou, God and Mammon: credit, trade, profit and the Canonists, 261-300. Μ. Λουκάκη, Ὁ ἰδανικὸς πατριάρχης μέσα ἀπὸ τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ ἴβ' αἰ., 301-320. C. G. Fürst, Aspekte von «Kirche und Gesellschaft» in der Kanonistik des 12. Jahrhunderts, 321-334. P. Boglioni, La religion populaire dans les collections canoniques occidentales de Burchard de Worms à Gratien, 335-356. P. Magdalino, Enlightenment and Repression in Twelfth-Century Byzantium. The Evidence of the Canonists, 357-374. Hel. Saradi, The Twelfth-Century Canon Law Commentaries on the ἀρχοντικὴ δυναστεία: Ecclesiastical Theory vs. Juridical Practice, 375-404. Ἐλ. Παπαγιάννη, Τὸ πρόβλημα τῶν δούλων στὸ ἔργο τῶν κανονολόγων τοῦ ἴβ' αἰ., 405-446. Φλ. Εὐαγγελάτου - Νοταρά, «Ὅποῖόν ἐστι μέρος τῆς ἀστρολογίας, κακιζόμενόν τε καὶ ἀποτρόπαιον (Ἀστρολογία-Ἀστρονομία καὶ οἱ σχετικὲς ἀντιλήψεις κατὰ τὸν ἴβ' αἰ.), 447-464. Σ. Τρωιάνο, Ἱατρικὴ ἐπιστήμη καὶ γιατροὶ στὰ ἐρμηνευτικὰ τῶν κανονολόγων τοῦ ἴβ' αἰ., 465-482. V. Tiftixoglou, Zur Genese der Kommentare des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekanntenen Kommentare des Sinaiticus gr. 1117, 483-532. J. Meyendorff, Balsamon, the Empire and the Barbarians, 533-542. B. Stolte, Civil Law in Canon Law: Note on the Method of interpreting the Canons in the Twelfth Century, 543-554. A. Schmicnk, Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenen-epoche, 555-588. R. Macrides, Perception of the Past in the Twelfth-Century Canonists, 589-600. P. Pieler, Johannes Zonaras als Kanonist, 601-620.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας (καὶ κατὰ τὴ σημείωση τοῦ κ. Οἰκονομίδη, πῶς οἱ συναντήσεις καὶ ὁ τόμος αὐτὸς πρέπει «να θεωρηθοῦν σὰν μιὰ ἀρχή»), ἐλπίζουμε κ' εὐχόμεστε νὰ ἐπακολουθήσουν κι ἄλλες συναντήσεις κι ἄλλοι τόμοι ἐξίσου σημαντικοί.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Κέντρον ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1990, σσ. 454+70 πίν.

Μὲ κάποια καθυστέρηση, ἔφτασε στὰ χέρια μου ὁ Γ' τόμος τῆς λαμπρῆς Ἐπιτηρίδας (νέα σειρά) τοῦ «Κέντρου ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ποῦ ἐκδίδει ὁ διευθυντής του κ. Δημ. Ζ. Σοφιάνο, μὲ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες-ἐρευνητὰς τοῦ Κέντρου, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μ. Ἰ. Μανούσακα. Μερικὲς μελέτες τοῦ τόμου εἶχα ἰδεῖ προηγουμένως σὲ ἀνάτυπα καὶ σχολίασα ἡδη, ξεχωριστά. Ὡστόσο, ἐπειδὴ τὰ περιεχόμενα μελετήματα ἐνδιαφέρουν ἕνα εὐρύτερο κοινὸ ἐρευνητῶν-ἀναγνωστῶν τῆς «Θεολογίας», θεωρῶ σκόπιμο νὰ δώσω κατάλογο τῶν τίτλων-

περιεχομένων τοῦ τόμου, ποὺ εἶναι, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι τόμοι τῆς σειρᾶς, ἀψογα τυπωμένους, μὲ τὸ σύστημα τῆς μονοτυπίας.

1. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ «Διδασκαλία Χριστιανικῆ κατ' ἔρωταπόκρισιν», ἀγνοημένο αὐτόγραφο ἔργο (1780) τοῦ Ἰω. Μπενιζέλου. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ συγγραφέα (1780-82) μὲ τὸ Δωρόθεο Βουλησιᾶ καὶ ἡ ἰδιοποίησις καὶ ἐκδόσις (1841) τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Προκόπιο Δενδρινὸ (σελ. 7-96). Δ. Ζ. Σοφίανου, Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης. Ὁ ἀρχικὸς ἀνεκδότος βίος (θ' αἰ.) καὶ ἡ μεταγενέστερη διασκευὴ του (γ' αἰ.). Ἀνεκδοτα ὕμνογραφικὰ κείμενα (Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου), (97-213). Ἰωάννας Κόλλια, Ἀθανάσιος Ἱερομόναχος ὁ ἐξ Ἀγράφων (1656;-1719). Ἡ ἐπιστολογραφία του (215-254). Ἐλένης Ἀγγελομάτη-Τσοῦγκαρακάκη, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς Λαρίσης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (255-332). Δημ. Τσοῦγκαρακάκη, Ἡ σιτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη τὸν 13ο-14ο αἰῶνα. Παραγωγή, διακίνηση καὶ τιμὲς τοῦ σιταριοῦ (333-385). M. Aubineau, Un recueil de textes «Chrysostomians», notamment d' homélies Pascales. Le codex Pharmakidi 22 (387-395). Πηνελόπης Στάθη, Τὸ ἀρχεῖο, ἡ ἐργογραφία καὶ ὁ λόγος «Τίς ὁ Κίξ κοῦλὲ καὶ τίς ὁ Λέανδρος» τοῦ Σ. Α. Σιδερίδη (397-419). Cyril Mango, The Work of M. I. Nomidis in the Vefa Kilise Camii, Istanbul (421-429). — Τὰ κατάλοιπα τοῦ Μ. ἸΣ. Νομίδη (ΜΙΣΝ), (431-453). Τὸ τελευταῖο, ποὺ ἀναφέρεται στὰ κατάλοιπα τοῦ αὐτοδίδακτου ἱστορικοῦ, τοπογράφου καὶ ἀρχαιολόγου ΜΙΣΝ, μᾶς δίνει στὴν ἀρχὴν τὸν κατάλογο τῶν ἐκδεδομένων (11) ἔργων του καὶ στὴ συνέχεια τὸν κατάλογο τῶν καθαυτὸ καταλοίπων του σὲ δύο μέρη: τὸ πρῶτο καταρτίστηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς κ.κ. Γ. Παπαδημητρίου καὶ Κ. Ἀπαππα καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν κ. Πηνελόπη Στάθη. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι τὸ πολῦτιμο αὐτὸ ὕλικό, ποὺ ἀναφέρεται στὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ-ἔθνικὴ ἱστορία τῆς Κων/πόλεως, ἡ κόρη τοῦ ἀείμνηστο ἱστορικοῦ-ἀρχαιολόγου τὸ παρεχώρησε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Κέντρον ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), γιὰ τὴν περαιτέρω ἀξιοποίησίν του ἀπὸ τοὺς ἐρευνητάς.

II. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Analecta Hymnica Graeca (e codicibus eruta Italiae Inferioris), t. I-XII+t. XIII (Initia et Indices), Roma 1966-1983. Ἔκδ. Istituto di Studi Byzantini e Neoellenici, Univ. di Roma.

Τὰ Ἐύρετήρια τῆς σειρᾶς, ποὺ κυκλοφόρησαν πρὶν λίγα χρόνια καὶ ποὺ μόλις ἔφτασαν στὰ χέρια μας, μᾶς δίνουν τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναφερθοῦμε σήμερον στὴ μνημειώδη αὐτὴ ἔκδοσιν, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ Ἰοσ. Schirò καὶ τοὺς ζηλωτὲς μαθητὲς του στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ρώμης (Βυζαντινὴ Φιλολογία). Τὴν ὀνομάσαμε μνημειώδη ἔκδοσις, χωρὶς καμμιά δόση ὑπερβολῆς καὶ γνωρίζοντας τὸ βάρος τῶν λέξεων. Πρὸκειται γιὰ μιὰ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἀγνώστων καὶ ἀνεκδότων Κανόνων τῶν δώδεκα Μηνῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Κωδικῶν τῆς Νοτίου Ἰταλίας στὴν ἀρχήν, μὰ ποὺ ἡ ἔρευνα ἀπλώθηκε σιγά-σιγά στοὺς κώδικες ὄλων τῶν γνωστῶν μεγάλων Βιβλιοθηκῶν. Τίς ἀρχὲς τῆς κριτικῆς αὐτῆς ἐκδόσεως τίς ἐκθέτει ὁ ἀλησμόνητος Schirò στὸ Prooemium τὸν Α' τόμον *Canones Septembris* (σελ. V-XV). Καὶ τίς ἀρχὲς αὐτὲς τήρησαν ἀπαρεγκλίτως ὅλοι οἱ συνεργάτες-μαθητὲς του, ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔργου, βελτιώνοντας μάλιστα καθ' ὁδὸν τὴν ἀπόδοσιν, μὲ τὴν πείρα καὶ τὴν ἐπιμέλειά τους, γιὰτὶ πέρ' ἀπὸ τοὺς βασικούς κώδικες (τῆς Νότιας-Κάτω Ἰταλίας) ἐκοπίασαν μὲ τὸ παραπάνω νὰ ἰδοῦν καὶ τοὺς ἄλλους (συμπληρωματικὰ) γνωστούς κώδικες, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν γραφές, νὰ συμπληρώσουν κενά, νὰ ἄρουν δυσκολίες κ' ἐρωτηματικὰ, καὶ νὰ καταστήσουν τὸ ἔργο πολὺ-

τιμὴ πρᾶγματι προσφορὰ — καὶ στὴν Ἐπιστήμη καὶ στὴν Ἑκκλησία! Στους δώδεκα πολυσέλιδους αὐτοὺς τόμους ἔχουμε θησαυρὸ ὑμνογραφικῶ ἀμύθητο: ἕνα πλῆθος ἀπὸ κανόνες, γιὰ μικρὲς καὶ μεγάλες γιορτές, ἄγνωστους καὶ ἀνέκδοτους, μὲ τοὺς ὅποιους πλουτίζεται ἡ λειτουργικὴ μας ὑμνογραφία καὶ ἡ Βυζαντινὴ μας Γραμματεία γενικώτερα.

Σὲ κάθε τόμο, ἐπὶ μέρους, δίνεται στὴν ἀρχὴ ὁ κατάλογος τῶν Κωδίκων-Πηγῶν, ἀπ' ὅπου ἀντλήθηκαν οἱ Κανόνες, τὰ Sigla τῶν Κωδίκων-Βιβλιογραφία τους, καὶ στὴ συνέχεια οἱ Κανόνες, σ τ ι χ η δ ὶ ν, μὲ πρόταξη τοῦ κεμεμένου τοῦ Synaxarium Ecclesiae Constantipolitanae, μὲ apparatus criticus καὶ testimonia, στὴν κάθε σελίδα. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κάθε τόμου ὑπάρχει Commentario λεπτομερὲς γιὰ τὴν κάθε μέρα, ὅπου σχολιάζονται ὑμνολογικὰ καὶ ἀγιολογικὰ προβλήματα τῶν κανόνων τοῦ Ἑορτολογίου, βάσει τῆς ὅλης βιβλιογραφίας. Στὸ τέλος τοῦ κάθε τόμου ὑπάρχουν λεπτομερεῖς Πίνακες Κανόνων, Ἑμνογράφων, Κωδίκων, Ἀγίων καὶ Ἑορτῶν. Οἱ ἐπὶ μέρους τόμοι τῶν δώδεκα μηνῶν, ἔξω ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐποπτεία τοῦ ἀλησμόνητου Schirò, φέρουν τὴν ὑπογραφή καὶ τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ κάθε ἐρευνητοῦ, ποὺ ἐκοπίασε γιὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Κανόνων καὶ τὸν ὑμνολογικὸ-ἀγιολογικὸ σχολιασμὸ τους. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκκλησιαστικὰ μῆνα, τὸν Σεπτέμβριο, ἔχουμε στὴ σειρά τοὺς ἀκόλουθους τόμους.:

Τόμος I. Canones Septembris, collegit et instruxit Ada Debiassi Gonzato, Roma 1966, σελ. XXIV+468.

Τόμ. II. Canones Octobris, Ada Debiassi Gonzato, Roma 1979, σελ. XVIII+470.

Τόμ. III. Canones Novembris, Athanasius Kominis, Roma 1972, σελ. XIV+648.

Τόμ. IV. Canones Decembris, Athanasius Kominis, Roma 1976, σελ. XXII+902.

Τόμ. V. Canones Januarii, Alcestis Proïou, Roma 1971, σελ. XII+618.

Τόμ. VI. Canones Februarii, Eutychius Tomadakis, Roma 1974, σελ. XVI+492.

Τόμ. VII. Canones Martii, Eutychius Tomadakis, Roma 1971, σελ. XII+422.

Τόμ. VIII. Canones Aprilis, Constantinus Nikas, Roma, 1970, σελ. XII+458.

Τόμ. IX. Canones Maii, Constantinus Nikas, Roma 1973, σελ. XVIII+452.

Τόμ. X. Canones Iunii, Augusta Acconcia Longo, Roma 1872, σελ. XIV+430.

Τόμ. XI. Canones Iulii, Augusta Acconcia Longo, Roma 1978, σελ. XVI+646.

Τόμ. XII. Canones Augusti, Alcestis Proïou, Roma 1980, σελ. XVIII+534.

Ὁ δέκατος τρίτος τόμος, ποὺ εἶναι κόπος κ' ἐπιμέλεια τῆς Angela Armati, ἐκδόθηκε τὸ 1983 (Roma, σελ. XII+444) καὶ περιέχει λεπτομερεῖς πίνακες τῶν Περιεχομένων ὅλων τῶν τόμων τῶν ΑΗΓ (I-XII), ὅπου καὶ παραπέμπουν (στὸν τόμο καὶ τὴ σελίδα). Συγκεκριμένως περιέχει τοὺς ἀκόλουθους Πίνακες: 1. Initia stropharum Canonum, 2. Initia hirmorum, 3. Initia ceterarum stropharum (οἴκοι, στιχηρά, κ.λπ.), 4. Hymnorum Acrostichides, 5. Index Nominum, καὶ 6. Index Codicum. Οἱ χρησιμώτατοι αὐτοὶ πίνακες αὐξάνουν τὶς δυνατότητες ἀξιοποιήσεως τῆς μνημειώδους αὐτῆς σειρᾶς καὶ

συμπληρώνουν θαυμαστά τὴν ἄλλη μεγάλη σειρά τῶν *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, τόμ. I-V2, Roma 1960-1966, τῆς Henrica Follieri, ποὺ πρόσφατα ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ὅπως καὶ ὁ ἀλλομόνητος Schirò, παλαιότερα).

Ἀξίζουν τὰ συγχαρητήρια καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μας οἱ ἐκλεκτοὶ μαθητὲς καὶ συνεργάτες τοῦ ἀειμνήστου Schirò (οἱ πῦθ πολλοὶ τοὺς εἶναι σήμερα διαπρεπεῖς καθηγηταὶ σ' ἑλληνικὰ καὶ ξένα Πανεπιστήμια), ποὺ μᾶς πρόσφεραν αὐτὸ τὸ μ ἔ γ α ἔ ρ γ ο, μὲ τόση ἀγάπη, μὲ τόση γνώση κ' ἔρευνα, καὶ μὲ τόση ἐπιμέλεια, χωρὶς νὰ λογαριάσουν χρόνο ἢ κόπο, ξενύχτια ἢ ἔξοδα. "Ἄξιος ὁ μισθὸς τοὺς!

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἰ θ α ν α σίου Ν. Παπαθανασίου, *Οἱ «Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν»* (Ἱεραποστολικὴ προσέγγιση καὶ ἱστορικὴ-νομικὴ συμβολή), Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1991, σσ. 553.

Σύμφωνα μὲ τὸν παλαιὸ Νόμο «περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», διδάκτωρ ἀναγορεύεται ὁ συγγραφέας «πρωτότυπον διατριβὴν» (ἄρθρ. 198 Ν. 5343/1932). "Ἄν ἤθελε κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσει τὸν ὄρον «πρωτότυπον» μὲ κάποιο ἀπτό παράδειγμα, νομίζουμε πὼς δὲν θὰ ἔβρισκε καλύτερο ἀπὸ τὴ Διατριβὴ τοῦ κ. Ἰθ. Παπαθανασίου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὄντως πρωτότυπη μελέτη. Μιὰ μελέτη πού, πέρα ἀπ' τοὺς ἄλλους τῆς στόχους, ζωντανεῦει τὴν ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν τοῦ χαμένου σήμερα χριστιανικοῦ Ὀμηριτικοῦ κράτους, τοῦ κράτους-νησίδας, ποὺ τριγυρισμένο ἀπὸ μὴ χριστιανικοὺς καὶ μὴ φιλικοὺς λαοὺς, ἔδωκε τὴ μάχη γιὰ τὴν ὑπαρξή του, ἐπὶ μισὸν αἰῶνα καὶ περισσότερο, ἀντιστεκόμενο στὴν περσικὴ κατάρκτηση.

Ψάχνοντας κανεὶς στὶς πληροφοριακὰς πηγὰς, στὸ λήμμα «Ὀμηρίτες», διαπιστώνει τὴν σπάνιν ἢ τὸ ἐλάχιστο τῶν πληροφοριῶν. Κι ἂν ἔχει ὑπομονὴ νὰ ἐρευνήσει τίς σχετικὰς Βιβλιογραφίαις, θ' ἀντιληφθεῖ ὅτι ὁ ἐρευνητὴς, ποὺ θ' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα, ἔχει νὰ διανύσει μακρὸ δρόμο, γιὰ νὰ συλλέξει τίς ad hoc πληροφορίες ποὺ τὸν ἐνδιαφέρουν. Κι ἂν, ἀκόμη πῦθ ἐξειδικευμένα, ψάξει στὶς Βιβλιογραφικὰς πηγὰς γιὰ τὸ θέμα, θ' ἀντιληφθεῖ ὅτι «ἡ ἔρευνα ἔχει ἀποστρέψει τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ἀπ' αὐτό». "Ἔτσι, ὅποιος τὸ προσεγγίσει πρέπει νὰ ὀπλισθεῖ μὲ τόλμη καὶ ὑπομονή, νὰ δεχθεῖ ὡς βασικὴ προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ἀναζήτησιν λίγο θὰ τὸν βοηθήσει καί, τέλος, ν' ἀφεθεῖ στὴν προσωπικὴ του κρίσιν καὶ στὴν πνευματικὴ περιουσίαν, μὲ τὴν ὁποία εἶναι ἐφοδιασμένος. Αὐτὸ ὁ συγγραφέας, στὸν Πρόλογό του, τὸ χαρακτηρίζει ὡς «σαγηνευτικὸν» γεγονός. Θὰ συμφωνήσουμε. Πραγματικὰ, κάθε θέμα διατριβῆς μοιάζει μὲ χωράφι. "Ὅσο λιγότερο ἔχει σκαλισθεῖ ἢ ἔχει βοτανισθεῖ, τόσο πῦθ δύσκολο καθίσταται στὴν τελικὴ του καλλιέργεια καὶ τόσο πῦθ ἐπίπονη προσπάθεια ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν γεωργό του. Στὸ τέλος ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα ἀποζημιώνει κάθε κόπο καὶ κάθε πόνον, ὅταν ἡ ὀμορφιά τῆς γονιμοποιημένης γῆς καὶ ἡ προσδοκία τῆς καρποφορίας διαδεχθοῦν τὸν πρῶτον χέρσον τόπον. Τότε αἴρεται κάθε προηγούμενη ἐπιφύλαξιν καὶ ἀκυρώνεται ἡ μνήμη τῶν ἀναποφεύκτων δυσκολιῶν. Τῆ χαρὰ τοῦ δημιουργήματος πρῶτος τὴν ἀπολαμβάνει ὁ ἴδιος ὁ δημιουργός. Μετὰ ὅλοι ὅσοι θὰ γευθοῦν τοὺς καρπούς. Αὐτοὶ εἴμαστε ἐμεῖς, φυσικά, οἱ ἀναγνώστες.

Τὸ βασίλειον τῶν Ὀμηριτῶν βρισκόταν στὴ Νότια Ἀραβία, τὴ λεγομένη «Εὐδαίμονα», ὅπου ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα παρενέβη γόνιμα καὶ ἀξιοποίησε τὸ φυσικὸ περιβάλλον μὲ ἐκπληκτικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ δημόσια ἔργα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ζωὴ ἐκεῖ σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν βόρειαν, τὴν «Πετραίαν», Ἀραβίαν, ἦταν εὐκόλη, μιά κι ὁ τόπος προσφερόταν γιὰ μόνιμη ἐγκατάστασιν. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι πού ἐκεῖ συγκροτήθηκαν πόλεις καὶ κράτη μὲ

μακροχρόνιο βίον, ἀναπτύχθηκε ἀστική ὀργάνωση καί, ἀντίστοιχα, οἰκονομικοί, κοινωνικοί καὶ θρησκευτικοὶ θεσμοί. Ἀναπτύχθηκε δηλαδὴ αὐτὸ πού λέμε «πολιτισμός». Στὴν περιοχὴ αὐτὴ σχηματίσθηκαν, ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ. καὶ μετὰ, τέσσερα βασιλεία: τῶν Μιναιῶν, τῶν Σαβαίων, τοῦ Καταμπάν καὶ τῆς Χαντραμάουτ. Δυό, ὅμως, ἀπ' αὐτὰ ἡγεμονεύουν στὴν περιοχὴ. Τὸ βασίλειο τῶν Μιναιῶν καὶ τὸ βασίλειο τῶν Σαβαίων. Τὸν 3ο αἰῶνα, τὸ πρῶτο ὑπετάγη στὸ δεύτερο. Ἀπὸ τὸ 115 π.Χ. ἡ ἡγεμονία τῆς Νοτιοαραβικῆς χερσονήσου περιῆλθε στὴ φυλὴ τῶν Χιμουάρ (Himyar), δηλαδὴ στοὺς Ὀμηρίτες, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο ἀπὸ τὶς νοτιοδυτικὰς περιοχάς. Μὲ τὸν καιρὸ, ἡ ἡγεμονία τους ἐπεξετάθη σ' ὅλη τὴ Νότια Ἀραβία, ὥστε ἀπὸ τὸν πρῶτο προχριστιανικὸ αἰῶνα ἴσαμε τὸν ἕκτο μεταχριστιανικὸ ὀαραβικὸς νότος νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ Ὀμηρικὸ βασίλειο.

Ἡ θρησκεία τῶν Νοτιοαράβων ἦταν εἰδωλολατρική, μὲ ἔντονο ἀστρικό χαρακτήρα. Πολλοὶ προσηλυτίσθηκαν ὅμως στὸν Ἰουδαϊσμὸ ἀπὸ Ἑβραίους ἀποίκους καὶ ἀπὸ τὸν πρῶτο μ.Χ. αἰῶνα ὑπῆρχαν ἰσχυρὲς ἑβραϊκὲς κοινότητες πού ἐπηρέαζαν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Στὴν Ἰουδαϊκὴ θρησκεία προσηλυτίσθηκαν καὶ οἱ Ὀμηρίτες τὸν 4ο ἢ τὸν 5ο αἰῶνα, καὶ τὸν 6ο αἰῶνα ὁ Ἰουδαϊσμός ἦταν ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους. Στὸ μεταξύ, τὸν 5ον αἰῶνα ἔχουμε τὴν εἴσοδο τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ Νότια Ἀραβία, πού ἐδραϊώνεται ὑπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Νεστοριανισμοῦ καὶ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ.

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν χριστιανῶν στὸ Ὀμηρικὸ βασίλειο προκαλεῖ μεγάλη ἀντίδραση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, πού ἐφαρμόζει διωγμοὺς κατὰ τῶν χριστιανῶν τὴ δεύτερη καὶ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 6ου αἰῶνα. Οἱ διωγμοὶ αὐτοὶ κορυφώθηκαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ βασιλέα Δουναάν, ὁ ὁποῖος ἐπέδειξε ὑπερβολικὴ σκληρότητα. Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας του θυμίζουσαν τὴν περίοδο τῶν μεγάλων διωγμῶν τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων. Μὲ τοὺς Ἑβραίους διώκτες συμπάτησαν οἱ εἰδωλολάτρες καὶ οἱ Νεστοριανοί, ἐνῶ οἱ διωκόμενοι ἀποτελοῦντο ἀπὸ γηγενεῖς μονοφυσίτες, ἢ αἰθιοπικὲς μονοφυσιτικὲς καὶ βυζαντινὲς ὀρθόδοξες ομάδες. Ἔτσι παρατηρεῖται μιὰ «παράδοξη» συμπαράταξη Ὀρθοδόξων καὶ Μονοφυσιτῶν, πού βρέθηκαν στὸ μαρτύριο. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος καὶ ἡ κοινὴ ἀντίδραση. Τὴν ἀντίδραση αὐτὴ ὑλοποίησε ὁ βασιλέας τῆς Αἰθιοπίας Ἐλεσβαάν, μὲ τὴν προτροπὴ καὶ συνδρομὴ τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἰουστίνου τοῦ Β' καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Τὸ 520 (ἢ τὸ 525) εἰσέβαλε στὸ Ὀμηρικὸ κράτος, ἐπέβαλε τὸν χριστιανισμό, ἀνοικοδόμησε τοὺς ναοὺς, πού εἶχαν καταστραφεῖ, καὶ τέλος ζήτησε ἀπὸ τὸν Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας νὰ στείλει ἐπίσκοπο μὲ ἰδιαιτέρο ζῆλο καὶ θεολογικὴ κατάρτιση. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἦταν ὁ ἅγιος Γρηγόριος. Τέλος, ὁ Ἐλεσβαάν ἐγκατέστησε νέο βασιλέα, χριστιανό, τὸν Ἰσιμυφαῖο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ στέψη παρουσιάζουν ἔντονε βυζαντινὲς ἐπιδράσεις.

Τὸ κράτος τῶν Ὀμηριτῶν, ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, εἶχε τὴ φυσιογνωμίαν νησιδάς. Ἦταν μιὰ ξεχωριστὴ χριστιανικὴ παρουσία σ' ἓνα ἀλλόθρησκο χῶρο. Αὐτὴ ἡ ιδιότης εἶναι πού βαραίνει στὶς πολιτικὰς του ἐπιλογὰς καὶ κυρίως στὴν ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ, καθὼς καὶ στὴν ἀντιπαράθεσίν του μὲ τὶς μὴ χριστιανικὲς ομάδες στὸ ἐσωτερικὸ του, στὶς ὁποῖες ἐπιβάλλει τὸν χριστιανισμό.

Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἔγινε χωρὶς προβλήματα, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ὀμηριτῶν Ἑβραίων, ἀποτέλεσμα τοῦ κρατιστικοῦ τρόπου ἐπιβολῆς του καὶ τοῦ ἀναπόφευκτου καταναγκασμοῦ, πού συνόδευε τὴν ἐνέργειαν αὐτὴ. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι τὸ σχετικὸ διάταγμα ἔθετε τοὺς μὴ χριστιανούς σ' ἓνα ὀδυνηρὸ δίλημμα: «ἢ, καταλιπόντας τὴν ματαίαν αὐτῶν θρησκείαν, βαπτίζεσθαι, ἢ, ἐμμένοντας, κεφαλικῆ τιμωρίᾳ ὑποπεσεῖν». Αὐτὸς ὁ βίαιος τρόπος εἰσδοχῆς στὸ χριστιανισμό (τὸ «κατὰ βίαν» βάπτισμα), πέρα ἀπ' τὴν ἐκτροπὴν ἀπ' τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὴ συνειδητότητα τῶν νέων μελῶν προβλήματα πού πρέπει ν' ἀντιμετωπίσει ἐκεῖνος πού ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς διάδοσιν τῆς πίστεως, —στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, τὸ κράτος.

Ἔτσι ἔχουμε ἓνα ἰδιότυπο μοντέλο Κράτους-Ἱεραποστόλου, τὸ ὁποῖο, ἀφοῦ ἐπέβαλε τὸν χριστιανισμό καὶ στὸν τελευταῖο του πολίτη, ἀνέλαβε καὶ τὴν εὐθύνη τῆς κατήχησης, τῆς ἐποπτείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γενικώτερα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἐφαρμόζει, δικῆς του ἐμπνεύσεως Ἱεραποστολικῆ μεθοδολογία, καταγράφεται, κατὰ τὸν κ. Ἰ. Παπαθανασίου, στὴ νομοθεσία αὐτοῦ τοῦ κράτους, δηλαδὴ στοὺς «Νόμους τῶν Ὀμηριτῶν», ποὺ μετατρέπονται ἔτσι σὲ δοκίμιο Ἱεραποστολικῆς.

Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἐρευνᾷ τοὺς «Νόμους» ὁ συγγραφέας καὶ συνάμα ζωντανεῖ μιὰ ἀξιόλογη προσπάθεια ἐξάπλωσης τοῦ χριστιανισμοῦ, καθὼς ἐπίσης ἀνασύρει ἀπὸ τὴ λήθη μιὰ δραματικὴ ἱστορία τοῦ παρελθόντος. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἀρχὴ ἀσχολεῖται διεξοδικὰ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Ὀμηριτικοῦ κράτους, στὰ πλαίσια τῆς χριστιανικῆς ἐξάπλωσης στὴ Νότια Ἀραβία· ἐπίσης, καὶ μὲ τὴ διαδικασία μετάβασης τῶν Ὀμηριτῶν ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ τὸν ἰουδαϊσμό στὸν χριστιανισμό. Στὸ τρίτο κεφάλαιο εἰσέρχεται πλέον στὴ συμβολὴ τῆς νομοθεσίας, στὸν ἐκχριστιανισμό τῆς ὁμηριτικῆς κοινωνίας, δηλαδὴ στὴν Ἱεραποστολικὴ λειτουργία τῶν «Νόμων».

Ὅπως κάθε κράτος ἔτσι καὶ τὸ κράτος τῶν Ὀμηριτῶν, μὲ τὴ νομοθεσία σκοπεῖει κάπου: στὴν πραγμάτωση τοῦ δράματος ὀλοκληρωτικοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς χώρας καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ λειτουργία αὐτὴ ἐπιδιώχθηκε μὲσω τριῶν συγκεκριμένων πολιτικῶν πράξεων: α) τὴ βάπτισμα ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ, β) τὴν ἐφαρμογὴ ἐνδὸς ἀποκεντρωτικοῦ διοικητικοῦ συστήματος (Γειτονίες), μὲσω τοῦ ὁποῖου χειραγωγοῦσε τοὺς πολίτες τοῦ στὴν ἐν Χριστῷ ζωῆ καὶ γ) τὴν ἐκπόνηση νέων (χριστιανικῶν) νόμων. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς πολιτικὲς πρακτικὲς σκοπεύουν στὴν ποδηγέτηση τῶν νεοφωτιστῶν, τὴν ὁποία, κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἰδιότυπον, εἶχε ἀναλάβει ὄχι ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὀργανισμὸς, ἀλλὰ τὸ κράτος. Ἔτσι, αὐτὸ, ὑπὸ τὴ νομοθετικὴ του ιδιότητα, καλεῖται νὰ διατυπώσῃ τοὺς κανόνες ζωῆς, ποὺ θὰ διασαφηνίσουν στοὺς νέους πιστοὺς τὸ περιεχόμενο τῆς ὁμολογίας τους καὶ θὰ τοὺς καλέσουν σ' ἐμπρακτὴ συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀξιώσεις τῆς νέας πίστεως. Ἔχουμε, δηλαδὴ, ἐδῶ μιὰ ἐντελῶς ἀσυνήθιστη λειτουργία τῆς νομοθεσίας, κατὰ τὴν ὁποία τὸ θετὸ δίκαιο ἐπιβάλλει ἓναν συγκεκριμένο τρόπο ζωῆς καὶ ὁ ρόλος τῆς κατήχησης ἀνατίθεται στὸ Jus Cogens.

Ἐξετάζοντας τὸ κείμενο τῶν «Νόμων», ὁ κ. Ἰ. Παπαθανασίου διακρίνει τὶς διατάξεις τοῦ σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ στὸ δικαιοκὸ μας σύστημα διχοτόμηση τοῦ δικαίου, δηλαδὴ σὲ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ, κάτι ὅμως ἐξαιρετικὰ δύσκολο γιὰ τὸν συγκεκριμένο κώδικα, μιὰ καὶ εἶναι ἔντονα φανερὴ ἡ προσπάθεια τοῦ κράτους νὰ ἐπέμβῃ στὸν καθαρὰ ἰδιωτικὸ χῶρο, ὅπως π.χ. μὲ τὴν ποινικοποίηση συμπεριφορῶν ποὺ τυπικὰ ἀνήκουν στὸν χῶρο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Στὴ συνέχεια, ἐρευνᾷ τὴν οὐσία τῆς νομοθεσίας αὐτῆς ἀπὸ νομικῆς καὶ νομοτεχνικῆς πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπιδιωκόμενου δι' αὐτῆς σκοποῦ, δηλαδὴ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς οἱ «Νόμοι» ἀποτελοῦν ἓναν πλήρη κώδικα, «στὸ μέτρο ποὺ δὲν παραθεωρεῖται κανέναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς τομεῖς, στοὺς ὁποίους συμποσοῦται ἡ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπινου βίου» (σ. 226).

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν, ὅμως, αὐτοὶ οἱ στόχοι ἔπρεπε τὸ χριστιανικὸ ὁμηριτικὸ κράτος νὰ προβεῖ σὲ συγκεκριμένους νομοθετικὲς ἐπιλογές, «ὥστε ἡ ὁμηριτικὴ κοινωνία νὰ διαποτισθεῖ ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, οἱ θεσμοὶ νὰ ἐναρμονισθοῦν πρὸς τὶς ἀξιώσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ πληθυσμὸς νὰ πεισθεῖ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς προάγει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ νὰ ἐκρίζωθοῦν ἀπαράδεκτες γιὰ τὸν χριστιανισμό κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ θεσμίσεις» (σσ. 226-227). Τὶς ἐπιλογές αὐτὲς ὁ συγγραφέας τὶς καταχωρίζει σὲ τρία μείζονα ἐπίπεδα: α) στὸ πεδίο τῆς γενετήσιας καὶ οἰκογενειακῆς ζωῆς, β) στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς

καὶ ταξικῆς συγκρότησης τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ β) στὸ πεδίο τῆς κρατικῆς λειτουργίας. Ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς ὁμαδοποίησης, χωρὶς ν' ἀπορρέει ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς «Νόμους», βοηθᾷ ὥστόσο στὴ διακριβίωση τῶν προνομιακῶν παραγόντων καὶ, γενικὰ, τῶν ἀρχῶν ποὺ ἐπηρεάσαν τὸ νομοθέτη, καθὼς καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπὶ μέρους διατάξεων. Τὸ ἔργο, βεβαίως, αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο. Εἶναι, ὅμως, γοητευτικὸ καὶ ὀδηγεῖ τὸν ἐρευνητὴ ἀναπόφευκτα στὸ περιβόητο «γιατί», στὴ ratio τοῦ νόμου. Κ' ἐδῶ ὁ συγγραφέας παραθέτει ἀξιόλογα καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ φανερῶνουν ἀκριβῶς τὴν προσπάθεια τοῦ χριστιανοῦ ὁμηρίτη νομοθέτη νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸν προηγούμενο ὁμολογό του, ἐνῶ ταυτόχρονα σκοπεύει στὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ βρισκεται σὲ συνάφεια μὲ τὸ νέο περὶ κοινωνίας ὄραμα, ποὺ μορφώνει ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Τὸ ἴδιο ὄραμα ὑπηρετεῖ καὶ τὸ φιλόκτιστο πνεῦμα ποὺ διέπει τὴ νέα νομοθεσία., τὸ ὁποῖο ὀδήγησε στὴ λήψη πρωτοφανῶν καὶ πρωτοποριακῶν κοινωνικῶν-θεσμικῶν μέτρων ὑπὲρ τοῦ λαοῦ («καὶ πρὸς ἐνίσχυση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσονομίας» (σ. 499). Τέτοιες νομοθετικὲς παρεμβάσεις φαίνονται καθαρὰ στὰ κεφάλαια ΝΕ, ὅπου λαμβάνονται μέτρα γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς πείνας, καὶ ΝΖ, ὅπου διατάσσεται ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐνοικίων: «αὐξήθηντος αὐτῶν (= τῶν οἰκημάτων) παραλόγως τοῦ ἐνοικίου ἀπὸ τῶν πρόπαλαι χαλεπῶς κεκρατηκόντων τὰ τῶν Ὀμηρίτων πράγματα, μετὰ Θεὸν προσάττομεν τὰ ἐνοικία ἐλαττοῦσθαι». Κι ὅλα αὐτὰ στὰ πλαίσια τῆς ἱεραποστολικῆς μαρτυρίας ποὺ ἔδιναν οἱ «Νόμοι», μιᾶς μαρτυρίας ποὺ ἤθελε νὰ δεῖξει διὰ πολλῶν σημείων ὅτι «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθε» (Β' Κορινθ. 5,11).

Στὴν ἀρχὴ χαρακτηρίσαμε τὴν διατριβὴ τοῦ κ. Ἀθ. Παπαθανασίου ὡς μιὰ ὄντως πρωτότυπη ἐργασία. Πιστεύουμε ὅτι θὰ συμφωνήσῃ καὶ ὁ ἀναγνώστης. Ἐπίσης, πιστεύουμε ὅτι θὰ συμφωνήσῃ ὁ ἀναγνώστης καὶ στὴ διαπίστωσή μας, ὅτι ὁ συγγραφέας ξαναζωντάνεψε ἕναν ἄγνωστο (ἢ σχεδὸν λησμονημένο) κόσμον, ποὺ ἡ προσπέλασή του ἔγινε μέσα ἀπὸ πολλὰς δυσκολίες καὶ μετὰ ἀπὸ ἐξονυχιστικὴ μελέτη. Προσπέλαση, ποὺ δὲν θὰ ἦταν εὐκόλη ἂν ὁ συγγραφέας δὲν στηριζόταν στὴν ἐρμηνευτικὴ του ἱκανότητα, τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴν ἐπιμέλειά του στὴν ἀξιοποίηση τῶν ἐλαχίστων πληροφοριῶν ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πλὴν ὀρατό. Μιὰ ἐξαιρετικὴ διατριβή. — Προσφορὰ στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ καὶ στὴν ἐπιστήμη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΠΙΝΤΖΙΠΑΣ

Γ. Ἰ. Μ α ν τ ζ α ρ ῖ δ η, Χριστιανικὴ Ἠθικὴ, Θεσσαλονίκη 31991, σελ. 510.

Πρὶν λίγες μέρες κυκλοφόρησε, σὲ τρίτῃ ἐκδοση ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, τὸ βιβλίον «Χριστιανικὴ Ἠθικὴ» τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἠθικῆς καὶ Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. κ. Γεωργίου Μαντζαριδῆ. Εἶναι καρπὸς πανεπιστημιακῆς δουλειᾶς, ποὺ ξεπερνᾷ τὰ εἴκοσι χρόνια. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση φάνηκε ὅτι πρόκειται γιὰ Ἠ θ ι κ ῆ, ποὺ ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὴ θεολογία καὶ τὴν ὀρθόδοξο πατερικὴ παράδοση. Γι' αὐτὸ δὲν περιορίζεται μόνο στὴν παράθεση κάποιων πατερικῶν χωρίων, ἀλλὰ διαποτίζεται στὸ σύνολό της ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν Πατέρων. Σὲ ὀλόκληρο τὸ κείμενο, τὸ ἥθος καὶ ἡ ἠθικὴ δὲν θεωροῦνται αὐτόνομα, ἀφοῦ ὡς βάση τους παραμένουν ὅχι κάποιες ἠθικὲς πράξεις ἀλλὰ ὁ καινὸς ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη. Ἐνῶ διερευνᾷ μεθοδολογικὰ καὶ συστηματικὰ τὸ προσωπικὸ ἥθος καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπέχει πολὺ ἀπὸ ἕνα σ ὄ σ τ η μ α ἠθικῆς, στὸ ὁποῖο περιορίζεται τὸ ἥθος καὶ ἡ ζωή.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο διαπραγματεύεται τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό, μέσα ἀπὸ τὴ μετάνοια, τὴ μίμηση τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων, τὴ τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν, τὴ θεία λατρεία, τὴν προσευ-

χή κλπ. Τὸ δεύτερο ἐρευνᾷ τὴν σχέσηην τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν συνάνθρωπο καὶ ἀναφέρεται σὲ θέματα, ὅπως εἶναι ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ, ἡ ἐργασία καὶ τὸ ἐπάγγελμα, ἡ στάσις ἀπέναντι στὴν κρατικὴ ἐξουσία κ.ἄ. Τέλος, τὸ τρίτο μέρος ἀσχολεῖται μετὰ διάφορα κοινωνικὰ προβλήματα, ὅπως τὸ πρόβλημα τοῦ πολέμου, τῆς ἐλευθερίας, τοῦ πόνου, τοῦ θανάτου κλπ.

Ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ τονισθῆ, πῶς στὴν τρίτη ἔκδοσις τῆς «Χριστιανικῆς Ἠθικῆς», ποῦ ξεπερνᾷ τις πεντακόσιες σελίδες, χωρὶς ν' ἀπουσιάζει ἡ ὀρθόδοξη πατερικὴ προοπτικὴ, ἀντιμετωπίζεται μετὰ ἐπιτυχίαν καὶ ἡ σύγχρονη προβληματικὴ. Οἱ ραγδαῖες ἐξελλίξεις, τὶς ὁποῖες ὅλοι παρακολουθοῦμε στὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τεχνολογίαν, ἐπηρεάζουν ἀναμφίβολα κατὰ τρόπο ἄμεσο τὴν προσωπικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Διαμορφώνουν, σὲ προσωπικὸν ἀλλὰ καὶ σὲ κοινωνικὸν ἐπίπεδο, νέας καταστάσεις καὶ δημιουργοῦν καινούργια προβλήματα, ποῦ ἐπιβάλλουν τὴν διερεύνησιν καὶ τὴν ἀντιμετώπισίν τούς. Ἐξ ἄλλου, ἀποτελεῖ πιά κοινὴ πεποίθησις ἡ ἄποψις, πῶς ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου στὸ παρὸν ἐπηρεάζει ἄμεσα τὸ μέλλον· γι' αὐτό, θέματα βιοηθικῆς ἢ οἰκολογικῆς ἠθικῆς δὲν μποροῦσαν νὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὸν προβληματισμὸν τοῦ συγγραφέα. Ἡ τεχνικὴ γονιμοποίηση, ἡ γενετικὴ τεχνολογία, ἡ βιοτεχνολογία, καθὼς καὶ ἡ οἰκολογικὴ κρίσις εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς σημερινὰς προκλήσεις τῆς ἠθικῆς. Ἡ τρίτη ἔκδοσις αὐτῆς τῆς «Χριστιανικῆς Ἠθικῆς» ἐρχεται, μετὰ τρόπον ὑπεύθυνον καὶ δυναμικόν, νὰ διαλεχθῆ μαζὶ τούς. Αὐτὸ τὴν καταξιώνει ἰδιαιτέρα καὶ τὴν καθιερώνει στὸ χῶρον τοῦ θεολογικοῦ βιβλίου ὡς κάτι περισσότερον ἀπὸ ἓνα μεθοδικὸν καὶ καλογραμμικὸν πανεπιστημιακὸν ἐγχειρίδιον. Τέλος, τὸ πλούσιον καὶ κατατοπιστικὸν εὑρετήριον ἐνοιῶν καὶ πραγμάτων, ποῦ παρατίθεται στὸ τέλος, τὴν κάνει ἓνα ἰδιαιτέρα χρήσιμον βιβλίον γιὰ θεολογοῦντας καὶ μὴ.

ΑΝ. ΚΕΣΣΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδη, *Χρόνος καὶ ἄνθρωπος*, ἐκδ. Π. Πουρναῶ, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 160.

Ὁ χρόνος εἶναι φίλος ἢ ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρώπου; Ἐίμαστε ἀπέναντί του σὲ στάσις συμμαχίας ἢ ἀντιπαλότητος; Εἶναι κάτι ποῦ πρέπει νὰ «σκοτώνουμε» ἢ νὰ μεταμορφώσουμε; Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον πῶς συνδέονται μεταξὺ τούς καὶ τί μεγέθη ἀντιπροσωπεύουν; Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, τὸ πρόσκαιρον καὶ τὸ αἰώνιον, τί εἶναι καὶ πῶς ὑπάρχουν στὴν καθημερινὴν ζωὴ;

Τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης Γεωργίου Μαντζαρίδη μετὰ τίτλον *Χρόνος καὶ Ἄνθρωπος*, ποῦ κυκλοφόρησε τις μέρες αὐτὲς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Π. Πουρναῶ, προσφέρει πλούσιον ὕλικον καὶ γόνιμες ἀπαντήσεις στὰ θέματα αὐτά, ποῦ ἔχουν τραβήξει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου ὄλων τῶν ἐποχῶν. Στὰ ἐννέα κεφάλαιά του ἀναπτύσσεται συνοπτικὰ ἡ προβληματικὴ τοῦ χρόνου. Ἐξετάζεται ἡ θεώρησις τοῦ χρόνου στοὺς ἀρχαίους ἑλληνας φιλοσόφους, στὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ στοὺς νεώτερον φυσικοὺς καὶ φιλοσόφους. Γίνεται λόγος γιὰ τὴν σχέσηην τοῦ χρόνου μετὰ τὸ χῶρον, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν ζωὴν. Παρουσιάζεται ἡ ἔλευσις τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον —«αὐτοῦ ἀχρόνου ἐν χρόνῳ»,— καὶ γίνεται ἀναφορὰ στὴν σχέσηην τῆς χρονικότητος τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν αἰδιότητα καὶ τὴν αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ.

Ἐπισημαίνεται ἡ ὑπέρβασις τῶν περιορισμῶν τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία προβάλλει ὄχι μόνον ὡς θεολογικὸν αἶτημα, ἀλλὰ καὶ ὡς στοιχεῖον τῆς σύγχρονης φυσικῆς.

Στὴ συνέχειαν, παρουσιάζεται ὁ χρόνος στὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν ἐσχολογικὴν προοπτικὴν καὶ τὴν διαχρονικὴν παράδοσιν. Ἐξηγεῖται, μετὰ πειστικότητα, πῶς ἡ βιολογικὴ ἀσυνέχεια, ποῦ χαρακτηρίζει τὸ μοναχισμόν, ἀποτελεῖ ἐγγύησιν γιὰ τὴν πνευμα-

τικὴ συνέχεια τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Προβάλλεται, ἀκόμη, ἡ μεταμόρφωση τοῦ χρόνου, ποῦ ὑπηρετεῖ τὴ μεταμόρφωση καὶ ἀνακαινίση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Τέλος, παρουσιάζεται ἡ βίωση τοῦ χρόνου στὶς γιορτές, τὶς ἀκολουθίες καὶ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ κέντρο τὴ θεία Εὐχαριστία ὁ λειτουργικὸς χρόνος ἐξαγιάζει καὶ μεταμορφώνει τὸ χρόνο τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἐνῶ παράλληλα τὸν ἐνοποιεῖ καὶ τὸν προσανατολίζει στὴν ἀληθινὴ του προοπτικὴ, ποῦ εἶναι ἡ αἰώνια καὶ ἀτελεύτητη βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ὅσοι διαβάσουν τὸ βιβλίον αὐτὸ θὰ βροῦν τὴ σύγχρονη σκέψη γιὰ τὸ χρόνο σὲ διαλεκτικὴ σχέση μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ θεώρησή του. Θὰ διαπιστώσουν, πῶς ἡ δωρικότητα τοῦ ὕφους καὶ ἡ πυκνότητά τῶν νοημάτων, ποῦ χαρακτηρίζουν τὸν γνωστὸ καθηγητὴ καὶ συγγραφέα, δὲν ἀφαιροῦν τίποτε ἀπὸ τὴ δροσιὰ καὶ τὴ ζωντάνια, ποῦ διασφαλίζει ὁ γόνιμος καὶ βιωματικὸς προβληματισμὸς του. Ἐὰν σκεφθοῦμε, ὅτι «τὸ πρόβλημα τῆς σωστῆς τοποθετήσεως τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ εἶναι πρόβλημα σωστῆς τοποθετήσεως στὸ χρόνο, καὶ ὅτι ἡ σωστὴ τοποθέτηση στὸ χρόνο προϋποθέτει τὴν προσέγγιση καὶ διερεύνηση τῶν δυνατοτήτων καὶ προοπτικῶν ποῦ προσφέρονται μέσα σ' αὐτόν», νομίζουμε πῶς τὸ βιβλίον αὐτὸ ἔχει νὰ προσφέρει πάρα πολλά.

ΑΝ. ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΣ